

**ÓZBEKSTAN RESPUBLIKASI JOQARI HÁM ORTA ARNAWLI
BILIMLENDIRIW MINISTRILIGI**

ÁJINIYAZ ATINDAĖI NÓKIS MÁMLEKETLIK PEDAGOGIKALIQ INSTITUTI

QARAQALPAQ TILI KAFEDRASÍ

«TEKST LINGISTIKASÍ»

páni boyınsha

5A111301– Ana tili hám ádebiyatı (qaraqalpaq tili hám ádebiyatı) qánigeligi

1 – basqısh magistrantları ushın

LEKCIYA TEKSTLERI

Dúzgen: Yusupova B.

2019-2020

**«Tekst lingvistikası» páninen sabaqlardıń temalar hám saatlar boyınsha
bólistiriliwi**

q/s	Temalar atı	Jámi saat	Lekciya	Ámeliy sabaq	Seminar	Labo- ratoriya	O`z betinshe
1	Tekst lingvistikası pániniń maqseti hám wazıypaları		2				
2	Tekst hám onıń sıpatlaması		2				
3	Tekst hám onıń til sistemasında ğ ı ornı		2				
4	Tekst hám kommunikatsiya		2				
5	Teksttiń quram bólekleri hám onı baylanıstırıwshı qurallar		2				
6	Teksttiń kategoriyalıq belgileri		2				
7	Tekst hám onıń tipologiyalıq sıpatlaması		2				
8	Tekst hám stil qatnasları		2				
9	Kórkem tekstti tallaw printsipleri		2				
10	Kórkem tekstti tallaw usılları		2				
11	Kórkem tekstti fonetikalıq tallaw		2				
12	Kórkem tekstti leksikalıq tallaw		2				
13	Kórkem tekste awıspalı mánili sózler		2				
14	Kórkem tekstti morfologiyalıq tallaw		2				
15	Kórkem tekstti sintaksislik tallaw		2				
	Jámi		30				

1-lekciya (2 saat)
**«Tekst lingvistikası» pániniń izertlew obykti,
maqseti hám wazıypaları**

Jobası:

1. «Tekst lingvistikası» pániniń izertlew obykti
2. «Tekst lingvistikası» pániniń maqseti hám wazıypaları

Tayanış túsinikler: *Tekst, tekst lingvistikası, test hám onıń til sistemasındaǵı ornı, tekst hám kommunikatsiya, tekst bóleleri hám onı baylanıstırırshı qurallar, teksttiń sıpatlaması, tekst hám stil qatnasları, teksttiń lingvistikalıq talqısı, tildiń kórkemlewquralları*

«Tekst lingvistikası» pániniń úyreniw obykti tekst qubılısı bolıp, ol gápke salıstırǵanda iri kólemlı baylanıs quralı, sóylew iskerliginiń ónimi, anıq nızamlılıqlar tiykarında qalıplesken sóylew kórinisleri. Ayırım qánigeler bir gána gáp te minimal tekst túsinigine teń keliwi múmkin degen pikir bildirgen. N.Turniyazov «tekst bir sóz benen, bir neshe sóz benen, bir neshe gáp penen, bir neshe abzats penen ham bir neshe bap penen bildiriliwi de múmkin» ekenligin aytadı. Sonday-aq, ol «tekst lingvistikası problemaların bir sózli, dizbek yamasa bir jay gáp penen bildirilgen tekstler tiykarında úyreniw maqsetke muwapıq emes. Sebebi, bunday tekstlerge tiykarlanıp, til sisteması elementleriniń sóylewge kóshiriliwine baylanıslı máseleler sıpatlamasın tolıq beriw múmkin emes.

«Tekst lingvistikası» pániniń maqseti hám wazıypaları tómendegiler:

– «tekst lingvistikası» pániniń payda bolıwı, dúnya til biliminde tekst kategoriyasınıń úyreniliwi, qalıplesiw basqışları, dúnya til biliminde (I.R.Galperin, K.Kojevnikova, E.A.Reformatskaya, G.A. Solganik, V.G.Gak, M.V.Lyapon, O.I.Moskalskaya, A.A.Mestler, O.L.Kamenskayaniń miynetleri) usı baǵdardaǵı kóz-qaraslardıń payda bolıwı,

– Tekst hám onıń tilsistemasındaǵı ornı, ilimlerdiń sistemalıq tábiyatı, til biliminiń ilimler sistemasındaǵı ornı, tildiń sistemalardan payda bolǵanlıǵı máselesi, tekst hám onıń quram bóleklerin (fonema–leksema–morfema–gáp–tekst yerarxiasın) ashıp beriw;

– teksttiń eń tiykarǵı kommunikativlik birlik sıpatındaǵı áhmiyeti, tekst hám onıń statusın belgilew probleması, teksttiń oǵan uqsas, jaqın qubılıslarǵa qatnası, teksttiń til hám sóylew dixotomiyasındaǵı ornın belgilew, tekstke taza sóylew birligi sıpatındaǵı statusı, bunday boljawdıń filosofiyalıq-metodologiyalıq tiykarların úyreniw;

– tekst hám kommunikatsiya qatnasın anıqlaw;

– tekst hám onıń quram bólekleri jáne onı baylanıstırırshı qurallardı belgilew;

– tekst hám onıń tipologiyalıq sıpatlamasın anıqlaw;

– tekst hám stil qatnasların ashıp beriw;

– kórkem tekst tiliniń ózgesheliklerin kórsetiw;

– tekst hám onıń lingvistikalıq analizin islew;

kórkem teksttiń lingvopoetikalıq talqısı. Bulardıń bári «Tekst lingvistikası» pániniń izertlew obekti, maqseti hám wazıypalarına kiredi.

Tekst hám onıń tábiyatın úyreniwge arnalğan izertlewler XX ásirdeń ortalırına kelip payda bola basladı.

Búgingi kúni tekst statusı, onıń til sistemasındaǵı ornı, tekstti lingvistikalıq tallawdı neden baslaw kerek, degen sorawlarǵa da tilshi ilimpazlardıń berip atırǵan juwapları birdey emes. Teksttiń belgiler tábiyatınıń nelerden ibarat ekenligi, tekstti sóylewge baylanıslı protsess dep ataw kerek pe yamasa tekstti sóylew protsesiniń nátiyjesi sıpatında tallaw kerek pe, tekstti awızeki sóylew menen yamasa jazba sóylew menen baylanıstırıp úyreniw kerek pe degen máseleler boyınsha da hár qıylı pikirler ushırasadı. Bul jaǵday «Tekst lingvistikası» pániniń qalıplesip atırǵanlıǵın kórsetedi.

Tekst lingvistikası máseleleri júdá kóplegen tilshi ilimpazlardıń dıqqatın tartqan. V.Matezius, F.Danesh, V.dresser, P.Hartman, I.Kovtunova, I.Galperin, K.Gauzenblas, N.Pospelov, T.Silman hám t.b. ilimpazlar tekst lingvistikası boyınsha pikirler bildirgen.

Teksttiń sóylew kategoriyası ekenligi máselesi tikkeley «sóylew protsesiniń ózi» hám «sólewiskerligi nátiyjesi» túsiniqleri menen tıǵız baylanıslı. Chex ilimpazı K.Gauzenblas tekstti hám sóylew iskerligi sıpatında, hám sóylew iskerliginiń ónimi sıpatında awızeki sóylew protsesi dep kórsetedi.

Qadaǵalaw ushın sorawlar:

1. Tekst degen ne?
2. Tekst qanday birliklerden turadı?
3. Teksttiń qanday tipleri bar?
4. Kórkem hám kórkem emes tekst degende neni túsinesiz?
5. Avtordıń maqsetine baylanıslı kórkem teksttiń qanday tipleri bar?

Ádebiyatlar

1. Yóldoshev M., Isoqov Z., Haydarov Sh. Badiiy matnning lisoniy tahlili. – Toshkent: A.Navoiy nomidagi Ózbekiston Milliy kutubxonasi nashriyoti, 2010.
2. Abdullaev A. Ózbek tilida ekspressivlikning ifodalanishi. – Toshkent: Fan, 1983.
3. Abdurahmanov X., Mahmudov N. Sóz estetikasi. – Toshkent: Óqituvchi, 2002.
4. Boboyev T., Boboyeva Z. Badiiy sańatlar. – Toshkent: TDPU, 2001.
5. Yóldoshev M. Badiiy matn lingvopoetikasi. – Toshkent: Fan, 2008.
6. Yóldoshev M., Yadgarov Q. Badiiy matnning lisoniy tahlili fanidan amaliy mashǵulotlarni tashkil etish. – Toshkent: Nizomiy nomidagi TDPU, 2007.
7. Qurbonova M., Yo‘ldoshev M. Matn tilshunosligi. Toshkent, «Universitet», 2014.

2-lekciya (2 saat)
Tekst hám onıń sıpatlaması
Jobası

1. «Tekst» túsinigi
2. Tekst – joqarı dárejedegi birlik
3. Tekst haqqında ilimiy pikirler

Tayanış túsinikler: *tekst, jámiyetlik-semasiologiyalıq xızmet, insan komunikativlik xızmeti, tekstiń kategoriyalıq belgileri, kommunikatsiya, pútinlik, baylanıslılıq.*

«Tekst» ataması ilimiy ádebiyatlarda hár qıylı túsiniledi. Latın tilinen kirip kelgen sóz bolıp, bir neshe mánilerdi ańlatıp keledi. Ózbek tiliniń túsendirme sózliginde tekst sóziniń arabshadan ózlestirilgenligi, eskirgen kitabıy sóz ekenligi hám usı teksti sózi ańlatqan mánige teńligine ishara qılınadı. Usı sózlikte tekst sózine tómendegishe túsinik beriledi: [r<lat] 1. Jazılğan, kóshirilgen yamasa basılğan ijodiy, ilimiy shıǵarma, sóylew hám usı sıyaqlılar yamasa olardıń bir bólegi; tekst. Maqalanıń teksti. 2. Muzikalıq shıǵarmada, máselen, bir namada, opera, romans hám usı sıyaqlılarga tiykar bolǵan qosıq, sóz. 3. Poligrafiyada iri shriftlerdiń birewiniń atı. Demek, tekst degende tek ǵana jazba forma inabatqa alınırıwı kerek. tekst [arabsha sóylewdiń jazıwdaǵı kórinisi, tekst]

1. Jazıwda yamasa baspa halda qalıplestirilgen avtorlıq shıǵarma yamasa hújjet. Baspanıń súwret, sızba hám túsiniklersiz tiykarǵı bólegi. Dáslep, aytıw múmkin, adamlar ortasındaǵı qatnas – kommunikatsiya tekstler quralında ámelge asadı eken, tekstti tek jazba forma menen shegaralaw qalıplesip úlgergen tekst teoriyası qaǵıydalarına qarama-qarsı bolırıwı turǵan gáp.

Búgingi kúni til biliminde tekst tildiń óz aldına iri birligi (supersintaksislik pútinlik) hám tekst til bilimi dep atalıp atırǵan tarawdıń tiykarǵı obekti sıpatında qaraladı. Tekstti sóz dizbekleri hám gápten ayırıw lazım, tekstiń óz kategoriyası hám nızamlılıqları bar.

Tekst tildiń sintaksislik yarusınıń joqarı dárejedegi birligi bolıp, gápler izbeizliginiń baylanıslılıq tiykarında awızeki hám jazba formada júzege shıǵatuǵın strukturalıq, semantikalıq hám kommunikativlik jaqtan tıǵız bir pútinligi.

I.R.Galperinniń pikiri boyınsha tekst jazba sóylew ónimi, awızeki sóylew bolsa túrli ózgesheliklerdi, tolıq (pútin) emes gáplerdi de óz ishine aladı onı izertlew obekti bola alatuǵın tekst dep qabil etiw maqsetke muwapıq bolmaydı.

Rus ilimpazı M.V.Lyapon tekst sıpatlaması tómendegi tórt belgige tiykarlanırıwı kerek dep kórsetedi:

1. Tekst – bul sóylemlerdiń óz-ara qatnasınan kelip shıǵatuǵın xabar. Tekst izertlewshi ushın til qubılısların úyreniwde birden-bir derek.

2. Tekst – bul sóylewshiniń sóylew qábiletin júzege shıǵaratuǵın qural. Bul protsesste tekst tildiń sóylewde real qollanıwın támiyinleytuǵın orn xızmetin de atqaradı.

3. Tekst – bul sóylewshiniń aktiv sóylew iskerliginiń ónimi.

4. Tekst – bul til sistemasındaǵı kommunikativlik protsessteáhmıyetli xızmetatqáratuǵın eń joqarı basqısh.

Túrkiy tillerde test lingvistikası ózbek, qazaq tilleri tiykrında tereń izertlenilip atır, qaraqalpaq til biliminde arnawlı izertlewler joq.

Til bilimi, ulıwma, filologiya tariyxında onı úyreniwde hár qıylı pikirler bar. Kórkem shıǵarmanıń tilin tallaw máselesi menen bir ómir shuǵıllanıp kelgen V. Vinogradov óziniń «Kórkem ádebiyat tili haqqındaǵı ilim hám onıń wazıypaları» degen bayanatında kórkem shıǵarmanıń tili haqqında gáp bolǵanda «til» sózi eki túrli máni bildiretuǵının atap kórsetedi: 1. Anaw yamasa mınaw milliy tildiń sistemasın kórsetetuǵın «sóylew» yamasa «tekst» (ádebiy til tariyxı, tariyxıy grammatika hám leksikologiya ushın analiz (tallaw) materialı mánisinde; 2. «Óner» tili, kórkem súwretlew quralları sisteması mánisinde.

Ózbek til biliminde de kórkem shıǵarma tilin úyreniwge arnalǵan jumıslarda tiykarınan, eki baǵdar jetekshilik qılatuǵının kóriwge boladı¹.

1. Lingvistikalıq baǵdar. Tildiń belgili bir tariyxıy dáwirdegi halatı sol halatqa tán bolǵan ózgeshelikler, tildiń házirgi halatı menen ulıwmalıq hám ayırmashılıq táreplerin ilimiy tallaw maqsetinde sol dáwirge tiyisli ádebiy – kórkem shıǵarmalardıń tili úyreniledi. Bunda kórkem shıǵarmalar, jazba estelikler tili usı maqsettegi izertlew ushın tek material bolıp xızmet atqaradı. Til tariyxın súwretlew hám izertlewde bul jol eń eski hám bekkem lingvistikalıq dástúr sıpatında jasap kiyatır. Qaraqalpaq til biliminde kórkem tekstke lingvistikalıq tallaw júrgiziw máseleleri az úyrenilgen.

2. Lingvopoetikalıq baǵdar. Kórkem shıǵarmanıń tilin lingvopoetikalıq baǵdarda úyreniwdiń tiykarǵı maqseti bunnan parq qıladı, álbette. Bul orında másele tildiń túrli wazıypalarǵa iye ekenligine barıp taqaladı. Til bilimine baylanıslı házirgi dáwirde dóregen miynetlerde tildiń, tiykarınan, tórt-bes wazıypası atap kórsetiledi: 1. Kommunikativlik xızmet – tildiń adamlar ortasında tiykarǵı qarım-qatnas quralı ekenligi. 2. Ekspressivlik xızmet – túrli pikir hám sezimlerdi sáwlelendiriwshi wazıypası. Konstruktivlik xızmet – pikirlerdi qalıplestiriw, tártipke salıw hám sáwlelendiriw tárzini belgilew xızmeti. 4. Akkumulyativ xızmet – jámiyetlik tájiriyebe hám bilimlerde toplaw, saqlaw xızmeti.

Qadaǵalaw ushın sorawlar:

1. Tekst túsiniǵi neni ańlatadı

¹ Doniyorov X., Mirzayev S. Sóz sańati. – Toshkent: Ózadabiy nahsr, 1962.– 173-174.

2. Tekst – qanday birlik?
3. Tekstni úyreniwde qanday baǵdarlar bar?
4. Tildin qanday xızmetlerin bilesiz?

Ádebiyatlar

1. Yóldoshev M., Isoqov Z., Haydarov Sh. Badiiy matnning lisoniy tahlili.– Toshkent: A.Navoiy nomidagi Ózbekiston Milliy kutubxonasi nashriyoti, 2010.
2. Abdullaev A. Ózbek tilida ekspressivlikning ifodalanishi.– Toshkent: Fan, 1983. 88 b.
3. Abdurahmanov X., Mahmudov N. Sóz estetikasi.– Toshkent: Óqituvchi, 2002.
4. Boboyev T., Boboyeva Z. Badiiy sańatlar. – Toshkent: TDPU, 2001.
5. Yóldoshev M. Badiiy matn lingvopoetikasi. – Toshkent: Fan, 2008.
6. Yóldoshev M., Yadgarov Q. Badiiy matnning lisoniy tahlili fanidan amaliy mashǵulotlarni tashkil etish.– Toshkent: Nizomiy nomidagi TDPU, 2007.
7. Qurbonova M., Yo‘ldoshev M. Matn tilshunosligi. Toshkent, «Universitet», 2014.

3-lekciya (2 saat)

Tekst hám onin til sistemasındaǵı ornı

Jobası:

1. Til – bir pútin sistema sıpatında
2. Til-sóylew dixotomiyası
3. Ulıwmalıq hám jekelik dialektikasi.

Tayanısh túsinikler: *sistema, mikrosistema, makrosistema, orın hám waqıt izbe-izligi, kogeziya, ulıwmalıq hám jekelik, sistemaniń pútinligi, til hám sóylew dixotomiyası.*

Búgingi kúni informatsiya hám onı jetkerip beriwdin bir qansha jolları hám ham texnikalıq quralları bar. Maǵlıwmat jetkeriwdin eń keń tarqalǵan jolı verbal foramsı bolıp, onin awızeki hám jazba formaları bar. Texnikalıq qurallar maǵlıwmattin verbal formaları tarqalıw zonası keńeyiwine hám uzayıwına xızmet etedi. Maǵlıwmat jetkeriw protsessleri kommunikatsiya dep ataladı. Kommunikatsiya (latinsha communicatio, kommunikodan – kópshilik penen isleymen, baylanıstıraman, qarım-qatnas jasayman degen sózlerden alınǵan) – qarım-qatnas, pikir almasıw degen mánilerdi bildiredi. Kommunikatsiya **kommunikativlik aktlerden** payda boladı. Onı qurawshılar – **kommunikantlar**, kommunikatsiyanı payda etiwshi – **avtor**, maǵlıwmattı qabil etiwshi bolsa – **retsipient** delinedi. Bul xızmetti ámelge asırıwda xızmet etetuǵın qurallar **kommunikatsiya quralları (sisteması)** dep ataladı. +

Zamanagóy kommunikatsiya sistemasın eki toparǵa bóliwge boladı: Birinshi topar sistemaları – keń kólemlı kommunikatsiya bolıp, bul toparǵa – keń kólemlı xabar quralları: televidenie, radio, baspaxanalar hám jámiyetke xabar jetkerip beriwshi basqa da qurallar kiredi. Jámiyetten xabar toplawshılar da usı toparǵa kiredi. Buǵan temir jol sistemasında biletlerge aldınna buyırtpa alıw xızmeti, jámiyet aǵzaları menen sorawlar ótkeretuǵın jámiyetlerdiń iskerligi, sawlawlar, referendumlar kiredi. Bul sistemalardıń ózine tán ózgesheligi sonnan ibarat, olarda eki adam (shaxs) óz-ara maǵlıwmat almaspaydı.

Ekinshi topar sistemaları – shaxslar (adamlar) aralıq kommunikatsiya – óz aldına individlerge belgili bir ortalıqta óz-ara maǵlıwmat almasıw ushın sharayat jaratıladı. Bunday sistemalarǵa telefon, telegraf, internet arqalı jazılǵan tekstler, baylanıssystemasınıń basqa da túrleri, sonday-aq, sawbetlesiwler, awızeki imtixanlar hám sol túrdegi basqa da qarım-qatnas formaların kirgiziw múmkin.

Sońǵı jigirma jıl ishinde kompyuter texnologiyalarınıń jedel pátler menen rawajlanıwı hám jámiyettiń keń qatlamı tárepinen paydaalılıwı jańa **kommunikativlik baǵdar – insan–mashina kommunikativlik sistemasınıń** paydabolıwına sebep bolıp atır.

Maǵlıwmattı verbal formada jetkeriw **tekstler** arqalı ámelge asadı. Tekst maǵlıwmattı jetkeriwdiń universal quralı esaplanadı, sebebi ol keń kólemlı kommunikatsiya da (gazeta teksti yamasa radio arqalı esittiriwshi tekst hám t.b.), shaxslar kommunikatsiyada da (**insan–mashina kommunikativlik sisteması** ortasında óz-ara almasıwshı tekst) qollanılıwı múmkin.

+Tekstke kommunikativlik qatnas jasawda til iskerligi menen bir qatarda pikirlew iskerliginiń sóylewlik pikirlew iskerligi protsesinde payda bolatuǵın kategoriyalardı da úyreniw lazım. Bul kategoriyalar teksttiń kommunikantlar aralıq almasıwında anıq kórinedi. Bul qubılıstı tekstiń dóretiliwi hám qabiletiliwi sheńberinde úyreniwge boladı.

Qadaǵalaw ushın sorawlar:

1. Sistemaniń ózgeshelikleri qanday?
2. Til-sóylew dixotomiyası degen ne?
3. Ulıwmalıq hám jekelik dialektikasınıń ózgeshelikleri nelerden ibarat?
4. Teksttiń sóylew hám tillik birlik sıpatındaǵı ózgeshelikleri nelerden ibarat.

Ádebiyatlar

1. Galperin I.R. Tekst kak obekt lingvisticheskogo issledovaniya. M.: «Nauka», 1981.
2. Moskalskaya O.I. Grammatika teksta. – Moskva. «Vısshaya shkola», 1981.

3. Kamenskaya O.L. *Tekst i kommunikatsiya*. – Moskva. «Vısshaya shkola», 1990.
4. Mamajonov A. *Tekst lingvistikasi*. – Toshkent, 1989.
5. Qilichev E. *Matnning lingvistik tahlili*. – Buxoro. 2004.
6. Turniyazov N., Yo‘ldoshev B. *Matn tilshunosligi*. – Samarqand, 2006.
7. Yoldoshev M., Isoqov Z., Haydarov Sh. *Badiiy matnning lisoniy tahlili*. – Toshkent: A.Navoiy nomidagi Ózbekiston Milliy kutubxonasi nashriyoti, 2010.
8. Yoldoshev M. *Badiiy matn lingvopoetikasi*. – Toshkent: Fan, 2008.
9. Yoldoshev M., Yadgarov Q. *Badiiy matnning lisoniy tahlili fanidan amaliy mashg‘ulotlarni tashkil etish*. – Toshkent: Nizomiy nomidagi TDPU, 2007.
10. Qurbonova M., Yo‘ldoshev M. *Matn tilshunosligi*. Toshkent, «Universitet», 2014.

4-lekciya (2 saat)

Tekst hám kommunikatsiya

Jobasi:

1. Kommunikatsiya túsini
2. Kommunikativlik akt, avtor, retsipient tańlawı, kommunikatsiya quralları, keń qamtıwlı kommunikatsiya
3. Insan-mashina kommunikativlik sisteması
4. Avtor dıń sóylew iskerligi

Tayanış túsiniklér: *kommunikatsiya, kommunikativlik akt, avtor, retsipient, kommunikatsiya quralları, keń qamtıwlı kommunikatsiya, insan-mashina kommunikativlik sisteması, avtor dıń sóylew iskerligi, kommunikant.*

Búgingi kúni informatsiya hám onı jetkerip beriw dıń bir qansha jolları hám ham texnikalıq quralları bar. Maǵlıwmat jetkeriw dıń eń keń tarqalǵan jolı verbal foramsı bolıp, onıń awızeki hám jazba formaları bar. Texnikalıq qurallar maǵlıwmattıń verbal formaları tarqalıw zonası keńeyiwine hám uzayıwına xızmet etedi. Maǵlıwmat jetkeriw protsessleri kommunikatsiya dep ataladı. Kommunikatsiya (latinsha *communicatio*, *communicodan* – kópshilik penen isleymen, baylanıstıraman, qarım-qatnas jasayman degen sózlerden alınǵan) – qarım-qatnas, pikir almasıw degen mánilerdi bildiredi. Kommunikatsiya **kommunikativlik aktlerden** payda boladı. Onı qurawshılar – **kommunikantlar**, kommunikatsiyanı payda etiwshi – **avtor**, maǵlıwmattı qabıl etiwshi bolsa – **retsipient** delinedi. Bul xızmetti ámelge asırıwda xızmet etetuǵın qurallar **kommunikatsiya quralları (sisteması)** dep ataladı.

Zamanagóy kommunikatsiya sistemasın eki toparǵa bóliwge boladı: Birinshi topar sisteması – keń kólemlı kommunikatsiya bolıp, bul toparǵa – keń kólemlı xabar quralları: televidenie, radio, baspaxanalar hám jámiyetke xabar jetkerip beriwshi basqa da qurallar kiredi. Jámiyetten xabar toplawshılar

da usı toaprga kiredi. Bugan temir jol sistemasında biletlerge aldınna buyırtpa alıw xızmeti, jámiyet aǵzaları menen sorawlar ótkeretuǵın jámiyetlerdiń iskerligi, sawlawlar, referendular kiredi. Bul sistemalardıń ózine tán ózgesheligi sonnan ibarat, olarda eki adam (shaxs) óz-ara maǵlıwmat almaspaydı.

Ekinshi topar sistemaları – shaxslar (adamlar) aralıq kommunikatsiya – óz aldına individlerge belgili bir ortalıqta óz-ara maǵlıwmat almasıw ushin sharayat jaratıladı. Bunday sistemalarǵa telefon, telegraf, internet arqalı jazılǵan tekstler, baylanıssystemasınıń basqa da túrleri, sonday-aq, sawbetlesiwler, awızeki imtixanlar hám sol túrdegi basqa da qarım-qatnas formaların kirgiziw múmkin.

Sońǵı jigirma jil ishinde kompyuter texnologiyalarınıń jedel pátler menen rawajlanıwı hám jámiyettiń keń qatlamı tárepinen paydaalınıwı jańa **kommunikativlik baǵdar – insan–mashina kommunikativlik sistemasınıń** paydabolıwına sebep bolıp atır.

Maǵlıwmattı verbal formada jetkeriw **tekstler** arqalı ámelge asadı. Tekst maǵlıwmat jetkeriwdiń universal quralı esaplanadı, sebebi ol keń kólemli kommunikatsiya da (gazeta teksti yamasa radio arqalı esittiriwshi tekst hám t.b.), shaxslar kommunikatsiyada da (**insan–mashina kommunikativlik sisteması** ortasında óz-ara almasıwshi tekst) qollanıwı múmkin.

+Tekstke kommunikativlik qatnas jasawda til iskerligi menen bir qatarda pikirlew iskerliginiń sóylewlik pikirlew iskerligi protsesinde payda bolatuǵın kategoriyalar da úyreniw lazım. Bul kategoriyalar teksttiń kommunikantlar aralıq alamsıwında anıq kórinedi. Bul qubılıstı tekstiń dóretiliwi hám qabiletiliwi sheńberinde úyreniwge boladı.

Qadaǵalaw ushin sorawlar:

1. Kommunikatsiya túsinigi
2. Kommunikativlik akt, avtor, retsipient tańlawı, kommunikatsiya quralları, keń qamtıwlı kommunikatsiya
3. Insan-mashina kommunikativlik sisteması
4. Avtordıń sóylew iskerligi

Ádebiyatlar:

1. Galperin I.R. Tekst kak obekt lingvisticheskogo issledovaniya. M.: «Nauka», 1981.
2. Moskalskaya O.I. Grammatika teksta. – Moskva. «Vısshaya shkola», 1981.
3. Kamenskaya O.L. Tekst i kommunikatsiya. – Moskva. «Vısshaya shkola», 1990.
4. Mamajonov A. Tekst lingvistikasi. – Toshkent, 1989.
5. Qilichev E. Matnning lingvistik tahlili. – Buxoro. 2004.
6. Turniyazov N., Yo‘ldoshev B. Matn tilshunosligi. – Samarqand, 2006.

7. Yóldoshev M., Isoqov Z., Haydarov Sh. Badiiy matnning lisoniy tahlili.– Toshkent:A.Navoiy nomidagi Ózbekiston Milliy kutubxonasi nashriyoti, 2010.
- 8.Yóldoshev M. Badiiy matn lingvopoetikasi. – Toshkent: Fan, 2008.
- 9.Yóldoshev M., Yadgarov Q. Badiiy matnning lisoniy tahlili fanidan amaliy mashg'ulotlarni tashkil etish.–Toshkent: Nizomiy nomidagi TDPU, 2007.
- 10.Qurbonova M., Yo‘ldoshev M. Matn tilshunosligi. Toshkent, «Universitet», 2014.

5-lekciya (2 saat)

Tekstni quram bólekleri

Jobasi:

1. Sóz hám sóz dizbekleri
2. Gáp hám sóylem
3. Sintaksislik birlik, sintaksislik pútinlik, abzats, minimal birlik

Tayanish túsinikler: *sóz hám sóz dizbekleri, gáp hám sóylem, sintaksislik birlik, sintaksislik pútinlik, abzats, minimal birlik*

Hár qanday pútinlik birliklerden turgani sızqlı tekst te birliklerden turadı. Til biliminde qaysı birliklerdiń tekstti qalıplestiriwi yamasa tekstti bóleklerge ajratqanda qaysı birliklerdiń, atap aytqanda, tekst birligi dep esaplanıwı haqqında hár qıylı pikirler bar. Tekst birliklerin belgilew qıyın emes sızqlı bolgani menen, tekst lingvistikasını izertlewshilerdiń arasında júdá kóp hám hár qıylı pikirler ushırasadı. I.K.Galperin gápti tekst birligi bola almaydı dep kórsetedi, onıń pikirinshe bir neshe gápti ózinde birlestiretuǵın úlken pútinlik – frazadan úlken pútinlik gáptiń birligi bola aladı.

Frazadan úlken birliklerdiń sostav bólegi bolgani gáp bir waqıttıń ózinde teksttiń de birligi bola almaytuǵının aytadı.

Kópshilik izertlewshiler gápti teksttiń tiykarǵı shólkemlestiriwshi (qalıplestiriwshi) faktori ekenligin tastıyıqladı. Durısında da, teksttiń mazmunlıq quramın, onıń obektiv dúnya menen qatnasın durıs túsiniwdi gápsiz kóz aldına keltiriw qıyın. Soǵan baylanıslı gáptiń tekst sistemasındaǵı ornın, ásirese, onıń tekst payda etiw imkaniyatın biykar etiwge bolmaydı.

Lingvistikalıq ádebiyatlarda **gáp, quramalı sistaksislik pútinlik hám abzats teksttiń quram bólekleri, tekst birligi** sıpatında tallanadı. Gáp hám quramalı sintaksislik pútinlikte teksttiń tiykarǵı birlikleri dew múmkin, biraq abzatstı bul birliklerdiń qatarına kirgiziwge bolmaydı. Sebebi, abzats, eń dáslep, jazba tekstke ǵana tán bolgani qubılıs. A.N.Gvozdev abzatstı irkilis belgileri qatarına kirgizedi.

«Abzats jańa pikirler qatarınıń kórsetkishi sıpatında xızmet etedi. Bir neshe gáp yamasa, hátte, bir gápti bólek abzats sıpatında ajratıw bul gáplerge anıq salmaq beredi, bunday ajratıw avtor tárepinen óz maqsetine baylanıslı tárizde ámelge asırıladı. Tekst lingvistikasınıń iri izertlewshileriniń biri I.R.Galperin de abzats ta irkilis belgileri sıyaqlı teksttegi logikalıq hám emotsional táreplerdi ayrıqsha tastıyıqlap kórsetiw ushin xızmet etetuǵın qural, kompozitsiyalıq-

grafikalıq usıl ekenligin tiykarlağan. Biraq abzatslar jazba sóylew ushın, ásirese, kórkem tekst ushın oǵada zárúr qural esaplanadı.

Abzatslar bir sózden, bir gápten yamasa bir neshe gápten turıwı múmkin. Abzatstıń shólkemlesiwın (qáliplesiwın) jazıwshılar ózleriniń kórkem maqsetine bola ıqtıyarlı túrde belgileydi. Bir neshe gápten ibarat abzatslar, ádette, 3 basqısttan ibarat boladı: 1-basqısh xabardıń baslanıwı (abzatsta ayılmaqshı bolǵan tema haqqındaǵı dáslepki, qısqasha xabar), 2-basqısh xabardıń tolıqtırılıwshı (dáslepki xabar tolıqtırıladı, sholıw beriledi), 3-basqısh xabardıń juwmaq shıǵarılıwshı (xabar juwmaqlanadı, nátiyje ayıladı) basqıshı bolıp esaplanadı. Sonday-aq, abzatstaǵı aldınǵı xabar menen keyingi xabardı baylanıstırılıwshı qurallar (baylanıstırılıwshı qurallar abzatstı ózinen aldınǵı yamasa keyingi abzatsqa baylanıstıradı) hám usı birliklerdiń ajıralmas bóleklerinen esaplanadı.

«Tekst lingvistikası» qollanbasında abzatstı payda etken gápler óz-ara sinsemantikalıq (sintaksislik hám leksika-semantikalıq) hám avtosemantikalıq (grammatikalıq baylanıslarsız, tek semantikalıq) bólek usılda birigiwi ayıladı. Sonday-aq, abzatslardıń strukturasına boyınsha tómendegi kórinislerdiń bar ekenligi atap ótıledi; 1. Jay gápten ibarat bolǵan abzatslar; 2. Qospa gápten ibarat bolǵan abzatslar; 3. Periodikalıq sóylew formasınan ibarat bolǵan abzatslar; 4. Superfrazalı sintaksislik pútinlikten ibarat bolǵan abzatslar; 5. Tuwra gápli abzatslar. Buǵan aralas tiptegi sóylew formalarınan shólkemlesken abzatslardı da kirgiziwge boladı.

Joqarıdaǵı pikirlerdi basshılıqqa alsaq, gáp hám quramalı sintaksislik pútinlikti teksttiń quram bólekleri, tekst birlikleri sıpatında kórsetiwge boladı, al abzats subektik qubılıs, jazıwshılar erkin qollanıwı múmkin bolǵan kompozitsiyalıq-grafikalıq usıl bolıp esaplanadı.

Qadaǵalaw ushın sorawlar:

- 1.Sózler hám sóz dizbekleri ne ushın teksttiń quram bólekleri esaplanadı?
- 2.Teksttiń quram bólekleri sıpatında gáp hám sóylem qanday xızmet atqaradı?
- 3.Sintaksislik birlik, sintaksislik pútinlik, abzats, minimal birlik degenne neni túsinesiz?

Ádebiyatlar:

- 1.Galperin I.R.Tekst kak obekt lingvisticheskogo issledovaniya. M.: «Nauka», 1981.
- 2.Moskalskaya O.I. Grammatika teksta. – Moskva. «Vısshaya shkola», 1981.
- 3.Kamenskaya O.L. Tekst i kommunikatsiya. – Moskva. «Vısshaya shkola», 1990.
- 4.Mamajonov A. Tekst lingvistikasi. – Toshkent, 1989.
- 5.Qilichev E.Matnning lingvistik tahlili. – Buxoro.2004.
- 6.Turniyazov N., Yo‘ldoshev B.Matn tilshunosligi. – Samarqand, 2006.

7. Yóldoshev M., Isoqov Z., Haydarov Sh. Badiiy matnning lisoniy tahlili.– Toshkent:A.Navoiy nomidagi Ózbekiston Milliy kutubxonasi nashriyoti, 2010.
- 8.Yóldoshev M. Badiiy matn lingvopoetikasi. – Toshkent: Fan, 2008.
- 9.Yóldoshev M., Yadgarov Q. Badiiy matnning lisoniy tahlili fanidan amaliy mashgʻulotlarni tashkil etish.–Toshkent: Nizomiy nomidagi TDPU, 2007.
- 10.Qurbonova M., Yo‘ldoshev M. Matn tilshunosligi. Toshkent, «Universitet», 2014.

6-lekciya (4 saat)

Tekst bóleklerin baylanistiriwshi qurallar

Jobasi:

- 1.Mazmunliq jaqinliq
- 2.Mazmunliq izbe-izlik
3. Tekst birlikleri ortasindaǵı sintaksislik baylanislar.
4. Kontakt hám distant baylanis
- 5.Tákirar, almasıq, qatnaslıq sózler hám dánekerler járdeminde birigiw.

Tayanish túsinikler: *.mazmunliq jaqinliq, mazmunliq izbe-izlik, tekst birlikleri ortasindaǵı sintaksislik baylanislar, kontakt baylanis, distant baylanis, tákirar, almasıq, qatnaslıq sózler hám dánekerler járdeminde birigiw.*

Tekstte gápler óz-ara túrli sintaksislik baylanis qurallari járdeminde birigedi. Olarǵa tákirar bólekler, almasıqlar, xiazmatikalıq konstruktsiyalar, waqıt hám orın mánisin sáwlelendiriwshi birlikler, bayanlawıshlardıń máhál formaları, modal sózler sıyaqlı túrli leksika-grammatikalıq birlikler kiredi. «Bizińshe, sintaksislik baylanistıń bul túri qospa gáp komponentleri arasindaǵı garmmatikalıq baylanisqa usap ketedi, tek qospalıraq kóriniste júzege keledi. Belgili bolǵanıday, qospa gáp komponentleri arasında biriktiriw, salıstırıw, qarama-qarsılıq, sebep-nátiyje, shárt-payıt, anıqlaw, túsendiriw sıyaqlı mazmunliq qatnasıqlar sáwlelenedi. Bul qatnasıqlar qospa gáptiń úsh túri dánekerli, dánekersiz hám baǵınıńqılı gápli qospa gáplerde komponentlerdi óz-ara biriktiriwshi sintaksislik baylanis qurallari – informatsiya, dánekerler, dánekerlik xızmetegi sózler, gáp aǵzaları tártibi, almasıqlar, ayırım sózlerdiń tákirarlanıwı, ulıwma ekinshi dárejeli aǵzalar, bayanlawıshlardıń zaman munasabati sıyaqlılar arqalı reallasadı. Kórinip turǵanıday, qospa gáplerde sintaksislik baylanis predikatsiyalar arasında ornatıladı.

Tekstte bolsa sintaksislik baylanis bir pútin gápler, superfrazalı sintaksislik pútinlikler, abzatslar, bólekler, bólimler, baplar ortasında júzege shıǵıp onıń mazmunliq hám strukturalıq birligin támiyinleydi». Demek, tekst sostavındaǵı gápler tek strukturalıq jaqtan emes, al mazmunliq jaqtan da bir-birin tolıqtırıwı kerek.

Tekst pútinliginde mazmunliq jaqinliq qansha áhmiyetli bolsa, mazmun izshilligi de sonshellı áhmiyetli. Mısalı: 1. Hávli til menen jalap alǵanday tap-

taza boldı. 2. Axmet búgin de sabaqqa kelmedi me? 3. Hár qanday shuqırlıqtan da bálentlikke kóteriliw múmkin. 4. Oqıtıwshınıń wazıypası oqıwshılardıǵa árman ettiriwden, árman etiwdi úyretiwden ibarat bolıwı lazım. Joqarıda tórt gáp izbe-iz keltirildi. Lekin olarda mazmunlıq jaqınlıq joq. Sol sebepten onı pútin tıǵız bir tekst dep atawǵa bolmaydı. Tómenдеgi gápler jıyındısında mazmunlıq jaqınlıq kózge taslanadı, biraq mazmun izshilligi joq:

1. Qálemkeshtiń sózi bir jola on mın, júz mın kitap oqıwshısına jetip baradı.
2. Demek, onıń sóz juwapkershiligi de basqalardikinen mın mártebe kúshlirek.
3. Mektep oqıtıwshılarınıń sózi az, otız balaǵa jetip baradı.
4. Sheshenniń (lektordıń) sózi mın tıńlawshıǵa jetip baradı.
5. Universitet oqıtıwshısınıń sózi júz studentke jetip baradı.

Bul gáplerden teksttiń sóz hám onıń juwapkershiligi haqqında ekenligin túsiniw qıyın emes. Lekin, pikirdiń tuwrı, tolıq hám ańsat túsiniwi ushın mazmun jaqınlıǵınıń ózi jetkiliksiz. Bul gápler jıyındısındaǵı mazmun izshilliginiń buzılǵanlıǵı sebepli tekst pútiniligi buzılǵan. Endi usı gáplerdi qayta terip shıǵamız:

1. Mektep oqıtıwshılarınıń sózi az, otız balaǵa jetip baradı.
2. Universitet oqıtıwshısınıń sózi júz studentke jetip baradı.
3. Sheshenniń (lektordıń) sózi mın tıńlawshıǵa jetip baradı.
4. Qálemkeshtiń sózi bir jola on mın, júz mın kitap oqıwshısına jetip baradı.
5. Demek, onıń sóz juwapkershiligi de basqalardikinen mın mártebe kúshlirek.

Avtor aytpaqshı bolǵan pikir, tiykarınan, sońǵı gápte keltirilgen. Eger jazıwshı tek ǵana sońǵı gápti keltirip qoyǵanında sol pikirdiń tásirsheńligi bul dárejede bolmawı múmkin edi. Jazıwshı maqsetin salıstırıw hám muǵdarlıq gradatsiya usılınan paydalanıp tolıq hám anıq jetkerip beriwge erisken: oqıtıwshı hám bunda parallel ráwishte otız bala, domla – júz student, lektor (sheshen) - mın tıńlawshı, qálemkesh – on mın, júz mın kitap oqıwshı. Bul teksttegi basqıshpa-basqısh «keńeyip barıwshı» leksika-semantikalıq birlikler fonında jáne de anıq sáwlesin tapqan: 1. Orınlar: mektep > universitet > jámiyetlik dóretiliwshilik – mektep yaǵnıy ómir. 2. Kásip iyeleri: muǵallım > oqıtıwshı > lektor > qálemkesh; 3. Muǵdar: otız > júz > mın > on mın, júz mın. Intonatsiya da soǵan ılayıq kóterilip baradı..

Tekst komponentleri óz-ara kontakt hám distant baylanısta kerisedi. Aradan úsh-tórt kún waqıt ótti. Balaǵa telefonımdı bergen edi. Qońıraw qılmadı. Bir kúni jáne awqamǵa kelsem, tap sol kitap dukanınıń aldında turıptı. (Sh. Xalmurzaev) Bul tekstte birinshi hám ekinshi, ekinshi hám úshinshi, úshinshi hám tórtinshi gápler arasındadı baylanıstı kontakt (aralıqsız) baylanıs, birinshi hám úshinshi, birinshi hám tórtinshi gápler arasındadı baylanıstı distant (aralıqlı) baylanıs deymiz.

Kórkem tekst bóleklerin baylanıstırıwda tómendegi leksika-grammatikalıq qurallar úlken áhmiyetke iye.

1. Tákirar járdeminde birigiw. Birinshi gápte qollanılǵan ayırım affiksler, sóz, sóz dizbekleri yamasa gáplerdiń keyingi komponentler quramında tákirarlanıp qollanılıwı arqalı tektti payda etiw. Tákirar usılında ayılatuǵın pikirdi ayrıqsha tastıyıqlap, keń hám tolıq etip túsindiriwge boladı.

- Talantsız talantsızdı jaman kórse, ne boladı?

- Hesh nárese bolmaydı!

- Talantsız talantlını jaman kórse, ne boladı?

- Hesh nárese bolmaydı!

- Talantlı talantsızdı jaman kórse, ne boladı?

- Hesh nárese bolmaydı!

- Talantlı talantlını jaman kórse, ne boladı?

- Tragediya boladı! (U.Hoshimov)

Tákirardıń túrleri bar: Alliteratsiya dep dawıssız seslerdiń stillik maqsetlerde tákirarlanıwına ayıladı. Assonans dawıslı seslerdiń tákirarlanıwı. Anafora - sóz yamasa sóz dizbekleriniń qosıq qatarlarınıń basında tákirarlanıwı. Epifora - sóz yamasa sóz dizbekleriniń qosıq qatarlarınıń aqırında tákirarlanıwı. Bulardıń bári tekstiń kompozitsiyalıq pútinligi ushın xızmet etedi.

Altın alma, alǵıs al. (naqıl)

Altaw ala bolsa,

Awzındaǵın aldıradı,

Tórtew túwel bolsap,

Tóbedegigi túsiredi. (Maqal)

2. Waqıtn hám orın mánisin bildiretuǵın birlikler menen tektti payda etiw hám onıń komponentlerin baylanıstırıw múmkin. Kórkem shıǵarmadaǵı waqıyalar belgili bir waqıt tiykarında júzege keledi. Tek kórkem shıǵarmada ǵana waqıt túsiniǵı real ómirdegi waqıt turaqlılıǵınan parq qıladı.

«Waqıt mánili leksemalar tekst bólekleriniń distant (aralıqsız, bilvosita) hám kontakt (aralıqlı, bilvosita) baylanıstırıw ushın xızmet etedi. Ayırım temporal sózler leksika-grammatikalıq baylanıstırıwshı wazıypasına atqarıp, teksttegi xronologiyalıq izbe-izlikti bildiredi»

Azanda ne, apa, jawın jawdı. Jawın qattı jawdı. Siz báhár jawının jaqsı kóteruǵın ediniz... Keyin kún shıǵıp ketti. Qarań, kún jarqırıp turıptı. (U.Hoshimov) Usı tekstiń qalıplesiwinde waqıt máháli birlikleriniń ayrıqsha xızmeti bar. Birinshi gápte azanda leksemasınıń járdeminde sutkanıń usı bóliminde júz bergen tábiyat hádiyesi haqqında xabar berilip atır. Keyingi gáplerde sáwlelendirilgen hádiyseler de usı waqıt birliğinde izbe-izlik penen ámelge asqan. Yaǵnıy: azanda > jawın jawdı > qattı jawdı > kún shıqtı > ashılıp ketti...

Orındı bildiretuǵın leksemalar da tektti qalıplestiriwshı qural bola aladı. Ádette, jazıwshılar waqıya júz berip atırǵan orındı_ hár tárepleme súwretlewge háreket qıladı. Orın mánili leksemalardı qollansa, álbette, onıń sıpatlaması da beriledi. Usı tárizde tekst júzege keledi. Gápler óz-ara kontakt hám distant baylanısqa kirisedi. Baǵ júdá taza, soqpaqlarǵa altın reń qumlar salınǵan, mármer

salmalardan tınıq suwlar sıldırıp aǵadı. Shámenlerde mámlekettiń eń bahalı gúlleri jaǵımlı iyıys taratıp ashılıp turıptı.(P.Qadirov)

. Parsellyatlı konstruktsiyalar járdeminde birigiw Awız eki sóylewde, tekste ayırım jaǵdaylarda qarım-qatnas talabına bola pútin bir gápteúzilis boladı. Sóylewshi túlawshıǵa qanday da bir waqıya haqqında xabar berip atırǵanda usı xabar ishindegi eń áhmiyetli pikirdi basqalarınan ajıratıp, ayrıqsha tastıyıqlap aytıwǵa háreket qıladı. Bunda sóylewge intonatsiya, pauza, logikalıq pát sıyaqlı qurallar járdeminde ámelge asırılsa, tekste parsellyatlı dúzilmeler – tekst komponentlerin ekspressiv-stilistikalıq maqsetke bola qayta tártiplestiriw arqalı júzege shıǵadı. Mısalı: 1. Azatlıq hám haqıyqatlıq ushın gúresiw kerek. Yaması: Gúresiw kerek. Azatlıq ushın. Haqıyqatlıq ushın.

Birinshi gáp ádettegi tártipte dúzilgen ápiwayı gáp bolıp esaplanadı. Ekinshi gáp parsellyatlı konstuktsiya bolıp esaplanadı. U'sh komponentli bul qurılımda birinshi bólim – tiykar, qalǵanlar parsellyat bólek bolıp esaplanadı.

«Parsellyat konstruktsiyalardaǵı tártip ózgeshelik itibarı menen tásirsheń sóz tártibi bolıp, stillik jaqtan biytárep dúzilmeli gáp bólimlerin kommunikativ maqsetke muwapıq tárizde toparlastırıw, sintaksislik jaqtan qayta ornalastırıw sıpatında júzege keledi. Gáp dúzilmesin bul túrde qayta qurıw (onıń bóleklerin sintaksislik jaqtan ajıratıwǵa tiykarlanadı hám ózine tán ekspressiv máni beriw hám funktsional-semantikalıq qatnasıqlar payda boladı». Jalil aǵa áynektiń túbinde jatar edi (1). Tósekte (2). Ayna aldı bálent. (3). Oǵan súyenip, basın kóterse, baǵdı kóredi. (4). Ózi abad qılǵan baǵtı(5). (Sh.Xalmurzaev)

Bul tekst bólegi bes gápten dúzilgen. 1-gáp tiykar; 2-gáp parsellyat. Tiykardaǵı orın konkretlestirilmegenligi ushın parsellyat bólek sıpatında anıqlanǵan. 3-parsellyat gáp te tiykardaǵı orın holini tastıyıqlawǵa xızmet etken. Sonday-aq, 4-gáp penen 1-gáp ortasındaǵı baylanıstı tıǵıslastırǵan. Yaǵnıy qaharman ayna túbinde jatır.

Tósekte jatır. Biyik kópshikli tósekte jatır. Oǵan súyense, ózi abad qılǵan baǵdı kóredi.Tósekte jatır. 5- gáp 4-gáptiń parsellyatı esaplanadı. Yaǵnıy tiykar(4)daǵı tolıqlawısh(baǵ)tı anıqlawǵa xızmet etken.

4. Nominativ (ataw) hám infinitiv gápler de teksti payda etiwshi sintaksislik birlikler esaplanadı. Ataw gápler qanday da bir zat-buyımnıń barlıǵın tastıyıqlaydı yaki kórsetedi. Ataw gápler tekste javlǵız qollanılmaydı, olardan keyin ataw gáp mazmunın ashıwshı basqa gáp yaki gápler qollanıladı. Nátiyjede tekst payda boladı. Mısalı: Búgin bayram. Kósheler tolı. Shoq-shoq qosıqlar jańlaydı. Topar-topar adamlar ótedi. Oyin-kúlki, shadlı shawqım báhár aspanın titiretedi. (U.Hoshimov)

Infinitiv gápler grammatikalıq tiykarı háreket atı menen sawlelenetuǵın, jeke sóz yaması bir neshe sózden ibarat bolǵan gápler: Kútiw! Sekundlar minutlarǵa, minutlar saatlarǵa aylanatuǵın bándirgi. «Bunday gápler mazmunı boyınsha is-

háreketti atap, usı is qatnası menen ájepleniw, shadlanıw hám soǵan usaǵan halatlardı, soǵan baylanıslı sezimlerdi bildiredi».

5. Ritorikalıq qaratpalar hám olardıń tekstti payda etiw imkanıyatları.

Ritorikalıq qaratpalar kúndelik ómirimizde, sóylew iskerliginde keń qollanılatuǵın, óz-ara qatnas aralasıwına ónimli xızmet atqaratuǵın, sóylewshiniń tınlawshıǵa bolǵan múnásibetin bildiretuǵın, ózine túrli modal mánilerdi tasıytuǵın ótkir, tásirsheń qural.

Ritorikalıq qaratpalar sóylewge tınlawshınıń dıqqatın tartıw sıyaqlı maqsetlerde paydalanıladı. Bunday birliklerde sóylewshi hám tınlawshı ortasındaǵı túrli kommunikativlik qantaslar bildiriledi. Mısalı:

Bozatawlı gúlbinafsha názelim,

Áseliń hárreni gúldeń bezdirer,

Kiripkleriń súzip baqqan názeriń,

Juldızdı jawratıp, túnnen bezdirer.

(Ájiniyaz «Bozatawlı názelim»)

Tallawda bunday halatlardıń sebebi anıqlanıwı talap qılınadı. Jazıwshı yamasa shayırdıń múrajaat qılıwdan maqseti hám kórkem niyeti neden ibarat ekenligi, murajaat birlikleri denotativ, konnatativ mánilder haqqında pikir júritiledi. Házirgi ádebiyattanıw iliminde bul usıl ritorikalıq múrajaat ataması menen úyreniledi.

Qadaǵalaw ushın sorawlar:

1. Tekst komponentleri ortasındaǵı baylanıs degende neni túsinesiz?
2. Kontakt hám distant baylanıstıń ayırmashılıǵı qanday?
3. Tekst bóleklerin qanday qurallar baylanıstıradı?

. Ádebiyatlar:

1. Galperin I.R. Tekst kak obekt lingvisticheskogo issledovaniya. M.: «Nauka», 1981.
2. Moskalskaya O.I. Grammatika teksta. – Moskva. «Vısshaya shkola», 1981.
3. Kamenskaya O.L. Tekst i kommunikatsiya. – Moskva. «Vısshaya shkola», 1990.
4. Mamajonov A. Tekst lingvistikasi. – Toshkent, 1989.
5. Qilichev E. Matnning lingvistik tahlili. – Buxoro. 2004.
6. Turniyazov N., Yo‘ldoshev B. Matn tilshunosligi. – Samarqand, 2006.
7. Yóldoshev M., Isoqov Z., Haydarov Sh. Badiiy matnning lisoniy tahlili. – Toshkent: A.Navoiy nomidagi Ózbekiston Milliy kutubxonasi nashriyoti, 2010.
8. Yóldoshev M. Badiiy matn lingvopoetikasi. – Toshkent: Fan, 2008.
9. Yóldoshev M., Yadgarov Q. Badiiy matnning lisoniy tahlili fanidan amaliy mashǵulotlarni tashkil etish. – Toshkent: Nizomiy nomidagi TDPU, 2007.
10. Qurbonova M., Yo‘ldoshev M. Matn tilshunosligi. Toshkent, «Universitet», 2014.

7-lekciya (2 saat)

Tekstniń kategoriyalıq belgileri

Jobası:

1.Kogeziya hám kogerentlik

2. Intensionallıq ham adresatlıq

3. Informativlik, situativlik intertekstuallıq

Tayanış túsinikler: *kogeziya, kogerentlik, intensionallıq, adresatlıq, informativlik, situativlik intertekstuallıq.*

Teksttiń ózgesheligin anıqlaw xızmeti derlik kópshilik izertlew derlik kópshilik izertlewshilerdi qızıqtırıp, dıqqatın tartıp kiyatır. Belgili bir qubılıstıń qásiyetin anıqlaw ushın onıń negizin, tiykarın payde etetuǵın belgilerdi anıqlaw tiyis. Sóylew dúzilmeleriniń tekst statusın alıwı ushın zárúr bolǵan kategoriyalıq belgiler probleması menen qızıqqan tilshi ilimpazlar V.Dresser, M.Holidey, R.Hasan, I.R.Galperin, M.Kojina, T.M.Dridze, P.Xartman sıyaqlı teksttanıwshılardıń teoriyalıq ideyalarına tiykarlanıp atır. Atap aytqanda, V,Dresser hám R.A.de Borgandlar teksttiń dárejesi onıń tómendegi jeti kategoriyalıq belgilerge iye bolıwı menenbelgilenedi dep esaplaydı:

- 1) kogeziya;
- 2) kogerentlik;
- 3) intensionallıq;
- 4) adresatlıq;
- 5) informativlik;
- 6) situativlik;
- 7) intertekstuallıq.

1) **Kogeziya** – tekstbóleleriniń grammatikalıq, leksikalıq, ritmlik, grafikalıq qurallar járdeminde birigiwi.

2) **Kogerentlik** – tekst bólekleriniń semantikalıq-logikalıq qatnaslar (sebeb-nátıyje, referentativlik, orın-waqıt) tiykarında baylanısıwı.

3) **Intensionallıq** – teksttiń strukturalıq hám mánilik pútinliginiń kommunikativlik maqset penen baylanıslılıǵı.

4) **Adresatlıq** – xabardı onı qabıl etiwshiniń jámiyetlik dárejesi, ruwxıy jaǵdayı sıyaqlı ózgesheliklerin esapqa alıp uzatıw, jetkerip beriw, basqasha aytqanda, retsipient tańlawı.

5) **Informativlik** – uzatılıp (jetkerilip berilip) atırǵan xabardıń adresat ushın áhmiyetliligi yamasa jańalıq dárejesi.

6) **Situativlik** – teksttiń mazmunlıq hám strukturalıq qurılısınıń kommunikativlik jaǵday, situatsiya menen baylanıslılıǵı.

7) **Intertekstuallıq** – belgili bir túrdegi tekst quramında invariant mazmun-mániniń qayta dóretiliwi.

Tekst statusın belgilew boyınsha izleniwler alıp barıp atırǵan Evropa ilimpazları ushın usı kategoriyalıq belgilerházirge shekem tiykarǵı tayanısh belgiler sıpatında xızmet atqarıp kiyatır. Rus tilshileriniń dıqqat orayında, tiykarınan, tekstti tómengi basqışlardagı birliklerden ajratıw problemi turadı. Sol sebepli tekst sintaksisi baǵdarı rawajlanıwınıń dáslepki basqışlarınan-aq tekst hám gáp qubılısların ajratıw tiykarǵı xızmetlerdiń biri sıpatında tańlangan edi. Joqarıdagı **pútinlik, tamamlanǵanlıq, baylanıshlıq, diskretlik** (bóleklerge bóliw) sıyaqlı kategoriyalıq belgilerdiń bar ekenligi tekst qubılısın ápiwayı sintaksislik dúzilme – gápke qarama-qarsı qoyıw ushın jetkilikli esaplanadı.

Qadaǵalaw ushın sorawlar:

- 1.Kogeziya hám kogerentlik degende enni túsinesiz?
2. Intensionallıq ham adresatlıq túsiniǵiniń ayırmashılıǵı nede?
3. Informativlik, situativlik intertekstuallıq túsiniǵleri neni bilidredi?

Ádebiyatlar:

- 1.Galperin I.R. Tekst kak obekt lingvisticheskogo issledovaniya. M.: «Nauka», 1981.
- 2.Moskalskaya O.I. Grammatika teksta. – Moskva. «Vısshaya shkola», 1981.
- 3.Kamenskaya O.L. Tekst i kommunikatsiya. – Moskva. «Vısshaya shkola», 1990.
- 4.Mamajonov A. Tekst lingvistikasi. – Toshkent, 1989.
- 5.Qilichev E. Matnning lingvistik tahlili. – Buxoro. 2004.
- 6.Turniyazov N., Yo‘ldoshev B. Matn tilshunosligi. – Samarqand, 2006.
7. Yóldoshev M., Isoqov Z., Haydarov Sh. Badiiy matnning lisoniy tahlili.– Toshkent: A.Navoiy nomidagi Ózbekiston Milliy kutubxonasi nashriyoti, 2010.
8. Yóldoshev M. Badiiy matn lingvopoetikasi. – Toshkent: Fan, 2008.
9. Yóldoshev M., Yadgarov Q. Badiiy matnning lisoniy tahlili fanidan amaliy mashǵulotlarni tashkil etish.– Toshkent: Nizomiy nomidagi TDPU, 2007.
10. Qurbonova M., Yo‘ldoshev M. Matn tilshunosligi. Toshkent, «Universitet», 2014.

8-lekciya (2 saat)

Tekst hám onıń tipologiyalıq sıpatlaması

Jobası:

1. Awızeki hám jazba tekst
2. Minimal hám maksimal tekst
3. mikrotekst hám makrotekst
4. Turaqlı hám erkin strukturalı tekstler
5. gúrriń etiwshi, súwretlewshi, dodadalawshı tekst, 6. ilimiy test, kórkem tekst, rásmiy tekst, publitsistikalıq tekst hám t.b.

Tayanış túsinikler: awızeki hám jazba tekst, minimal tekst, maksimal tekst, mikrotekst, makrotekst, turaqlı strukturalı tekst, erkin strukturalı tekst, gúrriń etiwshi tekst, súwretlewshi tekst, dodadalawshi tekst, ilimiy tekst, kórkem tekst, rásmiy tekst, publitsistikalıq tekst.

Teksttiń tipologiyasında xabardı jetkerip beriw (uzatıw) kanalı ayrıqsha orın iyeleydi. Usıǵan baylanıslı tekstlerdiń **awızeki tekst hám jazba tekst** tiplerin ajıratıwǵa boladı. Kommunikatsiya protsesinde berilip atrıǵan xabardıń kólemi de tekstler tipologiyası ushın jáne bir tiykar boladı.

Hár qanday tekstti onda bildirilgen xabardıń kólem bólgisine qaray **minimal tekst** hám **maksimal tekst** tiplerine ajratıwǵa boladı. Kórkem ádebiyat stilinde jazılǵan tekstte **minimal tekst** dep qanday dabir temanı ashıp beriwge arnalǵan qatarlar, xalıq danıshpanlıǵın bildiretuǵn naqıl-maqallar, hikmetli sózler, aforizmler, miniaturalar, anekdotlar, qosqlar, tórtlikler, ulıwma kishi teman qamtp alatuǵn bir neshe gáplerden turatuǵn pútinlik túsiniledi. Teksttiń ishki tárepin mazmun pútinligi, sırtqı tárepin bolsa túrli formadaǵı baylanıstrwsh formalar, sintaksislik qurallar birlestirip turadı

Mısalı: Báhár Bul tábiyattıń janlanwı degen máni túsiniledi. Mazmun jaǵınan ustárepinen kishi tekstke usaydı, biraq onı minimal tekst dep ataw múmkin be?. Mumkin emes. Sebebi, tekst strukturalıq jaqtan gápten úlken sintaksislik pútinlik. Demek, gáplerden quraladı. Jasırın mazmunı sıpatında bildirilip atrıǵan mániler bolsa sózdiń máni struktura smenen baylanıslı. Bul gáp ózinen keiyn keletuǵn túsindiriwshi keńeytiwshi gápler mene n bir pútinlik payda etkende ǵana tekst dep ataw durıs boladı. Eger jasırın mazmunǵa qarap juwmaq shıǵaratuǵın bolsaq, qálegen sózi tekstdewimiz múmkin boladı. Mısalı, anna degen sózdi alatuǵn bolsaq, bul sózdiń de materiallaspaǵan jasırın mánileri bar hám olar usısózdiń aytılwı menen-aq, kóz aldımızdı onıń kórinisi payda boladı. Demek, minimaltekst báribir gáplerden quraladı.

Maksimal tekst degende keń kólemdegi waqıyalardı kórsetip beretuǵn tekst túsniledi. Oǵan gúriiń, ocher, roman, dástan hám t.b., sonday-aq, epigraf, sóz bası, sońǵ sóz (epiloglar) da kiredi. Sebebi, olar shǵarmanıń mazmunı menen ideyasna, sonday-aq, temanı tańlanw menen ashıp beriliwine baylanıslı bolǵan ayırım máselelerge qosmsha túsinik, sholıw sıpatında keledi.

Tekst lingvistikasına baylanısdı jumıslarda belgili bir tekst quramındaǵı **quramalı sintaksislik pútinlikke** baylanıslı mikrotekst, jáne pútin tekstke baylanıslı makrotekst terminleri paydalanladı. Biraq olra testtiń tipleri esem. Sebebi, olar pútin hám bólek qatnasınan ibarat. Mısalı: I. Yusupovtıń «Seydan ǵarrnń gewishi» gúrrińi pútin túrinde **makrotekst** bolsa, onı ishindegi **quramalı sintaksislik pútinlikler mitkrotekst** boladı.

Tekstlerdi tiplastiriwde olardıń tillik dúzilisi de esapqa alınadı. Usǵan baylanıslı tipologiyalıq jaqtan **turaqlı strukturalı tekstler** (maǵlwmatnama,

dálatnama, annotatsiya, patent syaqlar) hám **erkin strukturalı tekstler** (maqala, gúrriń, qosıq, roman syaqlılar) ajıralp turad.

Tekstler mazmun hám ayılıw (dúziliw) maqsetine qaray da tiplerge bólinedi. Bunda ayılmaqshı (berilmekshı) bolǵan xabardıń xarakteri hám onı bildiriwden gózlengen maqset tiykarǵı ólshem xzmetin atqaradı. Bul kóz-qarastan tekstlerdi sóylew qarım-qatnasınıń tiyargı formalarna sáykes túrde **gúrriń etiwshi, súwretlewshi, dodalawshı** tekstlerge bólip qaraw til biliminde dástúrge aylandı.

Tekst tiplerin belgilewde jáne bir faktor – tiykar, bul sóylewdiń funksional stilleri. Tekst funksional-stilik qásiyetine qaray **ilimiy tekst** (tezis, maqala, bayanat, pikir bildiriw), **kórkem tekst** (prozalıq, poeziyalıq shıǵarmalar), **rásmiy tekst** (maǵluwmatnama, qarar, buyırq, usınıs, xarakteristika) **kópshilikke arnalǵan** (bildiriw, makála, sáwbet, qutlıqlaw, kewil ayıw testleri) syaqlı tartırmaqlarǵa bólinedi.

Teksttiń maqseti hám mazmunında tildiń eki áhmiyetli xzmetinen qayssnıń – **kommunikativlik** xızmettiń yamasa **estetikalıq** xızmettiń jetekshilik qılwna qaray teksttiń eki qarama-qarsı tiplerin ajıratwǵa boladı. Olar **kórkem tekst** hám **kórkem emes tekst**. Tiykarǵı maqseti hám mazmunında kommunikativlik xızmet tiykarǵı orında tursa, bunday tekst kórkem emes tekst dep, al tiykarǵı maqseti hám mazmunında estetikalıq xızmet tiykarǵı orında tursa kórkem tekst dep ataladı.

Adamlardıń sezimlerin, tolqınlanıwların, azap hám qayǵısın, quwanshların súwretlew, usı arqalı tılawshǵa yamasa oqwshını tásirlendiriwdi qáleydi. Áne usınday jaǵdaylarda geyde asıra silep súwretlew, geyde teńew yamasa metafora sıyaqlı súwretlew qurallar paydalanladı. Usı tiykarda kórkem tekst aytıw maqsetine qaray da tiplerge bólinedi: **gúrriń mazmunlı tekst, súwretlewshi tekst, túsindiriwshi mazmunlı tekst, didaktikalıq tekst, xabar mazmunlı tekst, soraw mazmunlı tekst, buyırq-tilek mazmunlı tekst, sezim bildiriwshi mazmunǵa iye tekst**.

Qadaǵalaw ushın sorawlar:

1. Awızeki hám jazba teksttiń aırmashılıǵı qanday?
2. Minimal hám maksimal tekst degende neni túsinesiz?
3. mikrotekst hám makroteksttiń qanday ózgeshelikleri bar?
4. Turaqlı hám erkin strukturalı tekstler qanday boladı?
5. Gúrriń etiwshi, súwretlewshi, dodalawshı tekstlerdiń bir-birinen qanday ayırmashılıqları bar?
6. Ilimiy test, kórkem tekst, rásmiy tekst, publitsistikalıq tekstten basqa qanday test túrlerin bilesiz?

Ádebiyatlar:

1. Galperin I.R. Tekst kak obekt lingvisticheskogo issledovaniya. M.: «Nauka», 1981.
2. Moskalskaya O.I. Grammatika teksta. – Moskva. «Vısshaya shkola», 1981.
3. Kamenskaya O.L. Tekst i kommunikatsiya. – Moskva. «Vısshaya shkola», 1990.

4. Mamajonov A. *Tekst lingvistikasi*. – Toshkent, 1989.
5. Qilichev E. *Matnning lingvistik tahlili*. – Buxoro, 2004.
6. Turniyazov N., Yo‘ldoshev B. *Matn tilshunosligi*. – Samarqand, 2006.
7. Yoldoshev M., Isoqov Z., Haydarov Sh. *Badiiy matnning lisoniy tahlili*. – Toshkent: A.Navoiy nomidagi O‘zbekiston Milliy kutubxonasi nashriyoti, 2010.
8. Yoldoshev M. *Badiiy matn lingvopoetikasi*. – Toshkent: Fan, 2008.
9. Yoldoshev M., Yadgarov Q. *Badiiy matnning lisoniy tahlili fanidan amaliy mashg‘ulotlarni tashkil etish*. – Toshkent: Nizomiy nomidagi TDPU, 2007.
10. Qurbonova M., Yo‘ldoshev M. *Matn tilshunosligi*. Toshkent, «Universitet», 2014.

9-lekciya (4 saat)

Tekst hám stil qatnaslari

Jobasi:

1. Stil túsiniği
2. Qálip
3. Funktsional stiller
4. Ekstralingvistikalıq faktorlar

Tayanish túsiniğler: *stil, qálip, funktsional stiller, ekstralingvistikalıq faktorlar, anıqlıq, logikalılıq, obektivlik, qısqalıq.*

Ádebiy til stillerin funktsionallıq jaqtan sıpatlaw eki faktorğa – til hám tilden tısqarında bolğan faktorlarğa baylanışlı bolğan faktorlarğa súyenedi. Bul stillerdiń N.A.Baskakov, E.Berdimuratov, A.Bekbergenov, A.Sulaymanov, G‘.Abduraxmanov, A.Shamaqsudov, V.Ornbaev, S.Muhammedovlar tárepien usınılğan variantları bar bolıp, olarda tiykarnan bes: sóylesiw, kópshilik, ilimiy, rásmiy, kórkem ádebiyat stilleri kórsetiledi.

Rásmiy stil házirgi qaraqalpaq tiliniń mámleketlik, administrativlik, huqıqıy mekemelerinde, rásmiy diplomatiyalıq qatnaslarında payda bolatuğın kórinisi esaplanadı. Nızam tekstleri, pármanlar, qararlar, buyırıqlar, ulıwma, barlıq rásmiy is qağazları áne usı stilde qáliplededi. Bul stildiń óz ólshemleri bar.

Birinshiden, anıqlıq. Usı stiller qáliplesken tekstlerde anıqsızlıqqa, túsiniğ talap etetuğın orınlarğa jol berilmeydi. Pikir hám mazmun ápiwayı, anıq, túsiniğli tilde bayan etiliwi kerek.

Ekinshiden, qálip. Pikir, bayanlaw, tiykarnan, bil qálipte bildiriledi. Arza, qarar, usns, mağlwmatnama, shártnama, qtlqlaw syaql túrli xarakterdegi rásmiy hújjetlerdiń hár biriniń ózine tán bayan law qálibi bolad. Sonı menen birge, olardıń hár biriniń ayrıqsha sóz hám turaql dizbekleri de bar bolad. Msalı, administrativlik jwapkershilik, puqaralıq jağdayı, ayıplanwshı, dumandar, guwa, jámiyetshiliktiń kepilligi hám t.b.

Usı stil ushın jargonlar, ápiwayı sóylesiwge tán sózler, emotsional ekspressivlik boyawğa iye sózlerdiń qollanıw norma esaplanbaydı hám usı tárepi menen basqa stillerden ajralıp turadı.

Rásmiy stildin grammatikalıq normaları da ayrıqsha ózgesheliklerge iye. Mısalı, atlıq sózler kóp qollanıladı, biraq anıqsızlqa jol qoyılmawı ushın olar almasıqlar menen almasırlımaydı. Feyildin háreket atı forması ónimli paydalanıladı. Gáptin bayanlawıshı kóbinese, házirgi máhálde, belgisiz dárejede beriledi, hújjetin xarakterine qaray shárt meyili ónimli paydalanıladı. Xabar gáp, qospa gáp ónimli qollanıladı.

Ilimiy stil – ilimiy shıǵarmalar stili. Til birlikleriniń ilim tarawında, ilimiy bayanlaw protsesinde qollanıw bul stildin qalıplesiwine tiykar boladı. Ilimiy oylaw pikirlewdiń ózine tán usılı ekenligi, obektiv dúnyan qabl etiwde hám túsiniwde tek ǵana dáliyl hám faktlerge súyeniw, pikirlik izbe-izlik sıyaqlı ekstralingvistikalq faktorlar da sóylewdin usı túriniń qalıplesiwinde, atap aytqanda, sóylew normasnıń qalıplesiwinde ózine tán túriniń júzege keliwinde áhmiyetli faktor esaplanadı.

Ilimiy stille tán ózgeshelikler tómendegiler:

1. Anıqlıq. Hár qanday bayanlaw, juwmaq, sózsiz, anıqlıq talap etedi. Sonı ushın sózlerdi bul stille anq, tiykarınna, bir mánide qollanıw, sinonimlik qatardaq variantlardan máselenin mazmunn, negizin ádewir anq jetkerip beretuǵn variantn tańlaw, dım bolmasa, neytral variantlardı qollanıw talap etiledi. Terminlerdi paylanıw bul stildin tiykarǵı ózgesheligi.

2. Obektivlik. Ilimiy ádebiyatlarda usı stil sheńberinde til materialı pikirdin haqıyqatlıǵı, durıslıǵı, obektivlikke xızmet etiw kerekligini túsindiriledi.

3. Logikalıq izbe-izlik, ilimiy bayanlaw ilimiy stildin ózine tán ózgesheligin kórsetedi. Tekstte sózler, gápler, abzatslar óz-ara logikalq baylanısqan bolıwı tiyis.

4. Qısqalıq. Bul ózgeshelik ilimiy stille tán tiykarǵı belgi bolıp, tildin kórkem-súwretlewshi múmkinshiliklerinen derlik paydalanılmadı. Gápler xabar mazmunlı bolıp, jay gáp, keńeytilgen gáp túrinde dúziledi. Fon ózg joq. Leks ózg tarawǵa tán atamaların kópligi esaplanada. Sózlerdi awıspalı mánide paydalanıw, kórkemlew qurallarınan paydalanıw bul stilge tán emes.

Avtordan individualıǵının sezilerli dárejede bolıwı da usı stilge tán. Atlıq, atamalar, feyil, onıń z-bet formaları paydalanıladı. Janapaylar paydalanılmadı. U'ndew, ataw gápler qollanılmadı.

Kópshilik (publitsistikalq) stil múmkinshilikleriniń keńligi lingvistikalq hám ekstralingvistikalq (paralingvistikalq) tilden tısqarıdaqı faktorlarǵa tǵız bolıp keledi. Bul stille jazılǵan shıǵarmaların mazmun jaǵnan dáwir menen teń júriwi, olardıń xabar hám úgit-násiyat xarakterinde bolw hám kópshilikti dúnya yamasa mámleket kóleminde júz berip atırǵan waqıyalardan tez xabardar etiw nátiyjesinde júzege keletuǵın novatorlıq onda tábiyiy túrde jańa, jámiyetlik, siyasiy terminologiyanın qollanıw hám tilde normaǵa aynalwına sebepshi boladı. Demek, bul stil tildin jańa sózler menen bayıp barıwına kómeklesedi.

Qadaǵalaw ushın sorawlar:

1. Stil degende neni túsinesiz?

2. Qálip degen ne?
3. Funktsional stillerge neler kiredi?
4. Ekstralingvitstikalıq faktorlar degen ne?

Ádebiyatlar:

1. Galperin I.R. Tekst kak obekt lingvisticheskogo issledovaniya. M.: «Nauka», 1981.
2. Moskalskaya O.I. Grammatika teksta. – Moskva. «Vısshaya shkola», 1981.
3. Kamenskaya O.L. Tekst i kommunikatsiya. – Moskva. «Vısshaya shkola», 1990.
4. Mamajonov A. Tekst lingvistikasi. – Toshkent, 1989.
5. Qilichev E. Matnning lingvistik tahlili. – Buxoro. 2004.
6. Turniyazov N., Yo‘ldoshev B. Matn tilshunosligi. – Samarqand, 2006.
7. Yóldoshev M., Isoqov Z., Haydarov Sh. Badiiy matnning lisoniy tahlili. – Toshkent: A.Navoiy nomidagi Ózbekiston Milliy kutubxonasi nashriyoti, 2010.
8. Yóldoshev M. Badiiy matn lingvopoetikasi. – Toshkent: Fan, 2008.
9. Yóldoshev M., Yadgarov Q. Badiiy matnning lisoniy tahlili fanidan amaliy mashg‘ulotlarni tashkil etish. – Toshkent: Nizomiy nomidagi TDPU, 2007.
10. Qurbonova M., Yo‘ldoshev M. Matn tilshunosligi. Toshkent, «Universitet», 2014.

10-lekciya (4 saat)

Kórkem tekstti tallaw prinsipleri

Jobası:

1. Forma hám mazmun birligi prinsipi.
2. Orın hám waqıt birligi prinsipi
3. Kórkem tekst tiliniń ulıwmaxalıq tili hám ádebiy til múnásibetlerin anıqlaw prinsipi
4. Kórkem tekste poetikalıq aktuallasqan til quralların anıqlaw prinsipi
5. Kórkem teksttegi mntertekstuallıq mexanizmlerdiń tillik (lisoniy) hám hám semantikalıq ózgesheliklerin anıqlaw prinsipi

Tayanısh túsiniqler: *metodologiya, metod, prinsip, forma hám mazmun birligi prinsipi, orın hám waqıt birligi prinsipi, kórkem tekst tiliniń ulıwmaxalıq tili hám ádebiy til múnásibetlerin anıqlaw prinsipi, kórkem tekste poetikalıq aktuallasqan til quralların anıqlaw prinsipi, kórkem teksttegi mntertekstuallıq mexanizmlerdiń tillik (lingvistikalıq) hám hám semantikalıq ózgesheliklerin anıqlaw prinsipi*

1. **Forma hám mazmun birligi prinsipi.** Obektiv dúnyadaǵı zat hám hádiyseler ortasındaǵı baylanıs, gárezlilik túrlerinen biri forma hám mazmun dialektikasi. Forma hám mazmunniń dialektikalıq birligi túsiniǵı hár qanday tekst ushın zárúr ózgeshelik bolıp esaplanadı. Filosoflar mazmunǵa «anıq bir zat hám hádiyselerdi tavsiflewshi ishki elementler hám ózgesheliklerdiń kompleksi» dep baha beredi. Formanı bolsa «mazmundı ashıp beriw usılı, shólkemlestiriwshisi»

sıpatında kórsetedi. Forma hám mazmun bir-biri menen sonday baylanısıp ketken, birinde sezilgen kemshilik ekinshisindegi pútinlikke tásir kórsetedi. Forma hám mazmun pútinligi buzılsa, avtordıń maqseti tolıq kórinbey qalıwı turǵan gáp. Bunda tiykarǵı itibardı tekst hám onıń janr ózgesheligi ortasındaǵı teń salmaqlılıqqa qaratqan halda, teksttegi til birlikleriniń tekst tábiyatına sáykesligi máselesin de dıqqat orayınan qashırmaw kerek. Kórkem tekst hám formalıq hám mazmunlıq ózine tán bolǵan quramalı hám kóp qatlamlı stetikalıq pútinlik. Onda mazmun qanshelli áhmiyetli bolsa, forma da sonshelli áhmiyetli. Geyde forma, hátte, mazmun dárejesine kóteriliwi, mazmun statusın alıp, haqıyqıy mazmunnıń qımmatına daqıl qılıwı múmkin. Kórkem tekstte avtordıń mazmundı formaǵa salıwdaǵı sheberligi, ondaǵı individual ózgeshelikler ayrıqsha qunlı. Kórkem teksttiń lingvopoetikalıq tallawında, eń dáslep, mine usı tárep, yaǵnıy forma hám mazmun birligi birlemshi printsip sıpatında názerde tutılıwı tiyis. Forma hám mazmunnıń ashıq yamasa jasırın muwapıqlıǵı avtor maqsetiniń anıq hám tolıq júzege shıǵıwı ushın áhmiyetli tiykar bolıp esaplanadı.

2. Orın hám waqıt birligi printsipi. Kórkem teksttiń til ózgeshelikleri tallanıp atırǵanda ondaǵı hár bir hádiysege orın hám waqıt birligi túsiniǵin esapqa alıp qatnas jasaw kerek. Hár qanday shıǵarma orın hám waqıt penen baylanıslı júzege keledi. Tariyxıy temadaǵı shıǵarma anıq dáwir ruwxın tasıwshı waqıyaların qaysı orında, qanday jaǵdayda júz berip atırǵanlıǵın anıqlastırıwshı leksika-grammatikalıq birlikler qatnasadı. Orın hám waqıt túsiniǵi kórkem shıǵarmaǵa ǵana tán belgi emes. Ol hár qanday tekst kórinisine tiyisli. Usı printsip tiykarında tallaw alıp barılıp atırǵanda tekst jazılǵan dáwir, tekstte kóterilgen tema hám tekst birlikleriniń tábiyatına qarap diaxroniyalıq hám sinxroniyalıq aspektlerden biri tańlanıwı kerek.

Bul sóylesiw qay jerde, qaysı dáwirde, qanday adamlar ortasında bolıp ótip atırǵanlıǵın keltirilgen usı kishkene úzindiden de biliwge boladı. Soraw da qısqa, juwap ta. Soraw beriw tárzinde mensinbew, oǵan armızaytuǵın bir zatqa qarap atırǵanday biypárwa múnásibet seziledi. Masqaralaw, kemsitiw tonı seziledi. Juwaptan qaharmannıń ápiwayılıǵı, paqır-puxara ekenligi túsiniledi. Sóylesiw ámin aldında bolıp ótken edi. Soǵan muwapıq rásmiy sóylesiw elementlerinden paydalanılǵan. Kórkem teksttiń lingvopoetikalıq ózgeshelikleri tallanǵanda ondaǵı hár bir til hádiysesine makan hám zaman birligi túsiniǵin esapqa alıp qatnas jasaw kerek, sebebi, hár qanday shıǵarma dáwir hám orın menen baylanıslı júzege keledi.

3. Kórkem tekst tiliniń ulıwmaxalıq tili hám ádebiy til múnásibetlerin anıqlaw printsipi

Tallaw jasalıp atırǵan tekst tiliniń ulıwma xalıq tili hám ádebiy tilge qatnasın názerde tutıw jáne bir printsip. V.V.Vinogradov «Kórkem ádebiyat tili haqqında» (1959) degen miynetinde atap ótkenindey, kórkem ádebiyat tiliniń tariyxıy háreketin ulıwma xalıq tili hám onıń túrli tarmaqlanıwı tariyxınan pútkilley

ajiroalgan halda úyreniw múmkin emes. Kórkem teksttiń eki túrin ajratıw múmkin: 1. zamanagóy tekst (búgin jaratılğan); 2. tariyxıy tekst (ótmishte jaratılğan). Zamanagóy teksttiń de óz náwbetinde eki túrin kórsetiwge boladı. a) búgingi kún temasındaǵı zamanagóy tekst; b) tariyxıy temadaǵı zamanagóy tekst.

Nawayınıń «Farxad hám Shiyrin» dástanı tariyxıy tekst.

4. Kórkem tekstte poetikalıq aktuallasqan til quralların anıqlaw printsipi

Kórkem shıǵarmadaǵı poetikalıq aktuallasqan til quralların anıqlaw da áhmiyetli printsiplerdiń biri. Bunday qurallardıń lingvistikalıq hám kórkem tábiyatın ashıp beriw arqalı kórkem mazmunniń qalıplesiwi hám sawleleniwi mezanizmlerin anıq kóz aldına keltiriw múmkin.

5. Kórkem teksttegi mntertekstuallıq mexanizmlerdiń tillik (lisoniy) hám hám semantikalıq ózgesheliklerin anıqlaw printsipi

Tekst ishinde qollanılğan ózge tekst kórinislerin (nazira, taqlid, naqıl, hádiy, ráwayat, mifler, ápsanalar, didaktemalar, anaw yamasa mınaw dóretiwshiniń shıǵarması yamasa úzindisi sıyaqlı) anıqlaw hám olardıń shıǵarma mazmunı menen qay dárejede únlesligi kórkem mazmunniń beriliwindegi ornı, tiykarǵı tekst penen lingvistikalıq hám semantikalıq baylanısındaǵı áhmiyetli halatlar haqqında pikir júritiw kórkem tekst lingvopoetikasını ashıwda oǵada áhmiyetli.

Qadaǵalaw ushın sorawlar:

1. Forma hám mazmun birligi printsipi degen en?
2. Orın hám waqıt birligi printsipi degende neni túsinesiz?
3. Kórkem tekst tiliniń ulıwmaxalıq tili hám ádebiy til múnásibetlerin anıqlaw printsipi qanday printsip?
4. Qaysıprintsipti kórkem tekstte poetikalıq aktuallasqan til quralların anıqlaw printsipi dep ataydı?
5. Kórkem teksttegi mntertekstuallıq mexanizmlerdiń tillik (lisoniy) hám hám semantikalıq ózgesheliklerin anıqlaw printsipiniń ózgeshelileri qanday?

Ádebiyatlar:

1. Galperin I.R. Tekst kak obekt lingvisticheskogo issledovaniya. M.: «Nauka», 1981.
2. Moskalskaya O.I. Grammatika teksta. – Moskva. «Vısshaya shkola», 1981.
3. Kamenskaya O.L. Tekst i kommunikatsiya. – Moskva. «Vısshaya shkola», 1990.
4. Mamajonov A. Tekst lingvistikasi. – Toshkent, 1989.
5. Qilichev E. Matnning lingvistik tahlili. – Buxoro. 2004.
6. Turniyazov N., Yo‘ldoshev B. Matn tilshunosligi. – Samarqand, 2006.
7. Yoldoshev M., Isoqov Z., Haydarov Sh. Badiiy matnning lisoniy tahlili. – Toshkent: A.Navoiy nomidagi Ózbekiston Milliy kutubxonasi nashriyoti, 2010.
8. Yoldoshev M. Badiiy matn lingvopoetikasi. – Toshkent: Fan, 2008.

9.Yóldoshev M., Yadgarov Q. Badiiy matnning lisoniy tahlili fanidan amaliy mashg'ulotlarni tashkil etish.–Toshkent: Nizomiy nomidagi TDPU, 2007.

10.Qurbonova M., Yo‘ldoshev M. Matn tilshunosligi. Toshkent, «Universitet», 2014.

1-lekciya

Kórkem teksti tallaw usillari (4 saat)

Jobasi:

1. Tillik tallaw usılı.
2. Tekst variantların tallaw usılı.
3. Sózliklerge tiykarlanıw usılı
4. Til birlikleri indeksin dúziw usılı.

5.Lingvistikalıq tallaw tipleri (tematikalıq hám kompleks tallaw).

Tayanış túsinikler: *metodologiya, metod, usıl, tillik tallaw usılı, tekst variantların tallaw usılı, sózliklerge tiykarlanıw usılı, til birlikleri indeksin dúziw usılı, lingvistikalıq tallaw tipleri, tematikalıq tallaw, kompleks tallaw.*

Kórkem teksti lingvistikalıq tallaw pániniń metodologiyası dialektikalıq oylaw nızamlılıqlarına tiykarlanadı. Metodologiya sózi yunon tilinen alınğan bolıp, *metodos* – jol, usıl hám *logos* – táliymat, degendi bildiredi. Basqasha qılıp aytqanda, adamnıń teoriyalıq hám ámeliy ámeliy iskerliginde durıs shólkemlestiriw haqqındaǵı táliymat. Dialektikalıq oylaw zat hám hádiysmelerdiń mánisi olardıń bir-biri menen baylanıslılıǵı hám rawajlanıwı filosofiyalıq nızamlar, túsinikler (kategoriyalar) sisteması járdeminde ashıp beriledi. Dialektikanıń nızam hám túsinikleri qorshaǵan ortalıqtaǵı zat hám hádiysmelerdiń eń ulıwma baylanısın sáwlelendirip, insanda zatlardıń mánisine tereń kirip barıw hám sanalı tallaw jasaw imkaniyatın jaratadı. Biraq, bul nızamlılıqlar anıq kórkem shıǵarmada tadbiq qılınǵanda onıń jeke táreplerin esapqa alıw zárúr.

Kórkem teksti lingvistikalıq tallaw barısında tómendegi printsiplderge tayanıp jumıs alıp barıw maqsetke muwapıq boladı:

Tallaw usillari sıpatında tómendegilerdi kórsetiwge boladı:

1. Tillik tallaw usılı.
2. Tekst variantların tallaw usılı.
3. Sózliklerge tiykarlanıw usılı
4. Til birlikleri indeksin dúziw usılı.

Lingvistikalıq tallaw tipleri

1. Tematikalıq tallaw
2. Kompleks tallaw.
1. Tillik tallaw usılı

Tallaw – «almastırıw, ózgeriw, orın almastırıw» degen mánini bildiredi. Ayırım ádebiyatlarda túbirles sózlerdiń jup halda qollanıwına da baylanıslı ayıladı.³²

Shıǵarma tiliniń kórkemligi, isenimliliǵı, jazıwshınıń avtorlıq sheberligin anıqlawda usı tallaw usılı nátiyjelerinen paydalanıladı. Shıǵarmada qollanılgan

sóz yamasa frazeologizmlerdi, gáplerdi qayta dúzip kóriw, uqsası menen almasdırıp kóriw hám usı tiykarda baha beriw názerde tutıladı.

2. Tekst variantların salıstırw usılı.

Bul usıl arqalı belgili bir shıǵarma teksti basqa varianları menen salıstırıladı hám lingvistikalıq ayırmashılıqlarınıń mohiyatı jazıwshı kóz-qarası (tochka zrenie), kórkem-estetikalıq maqseti hám shıǵarma ideyasına baylanıstırılıp ashıp beriledi. Jazıwshınıń kórkem shıǵarma tili ústinde islewin úyreniwde. Jazıwshı dúzetiwlerdi dál bir mazmundı súwretlewge qaratılǵan túrli qurallardı anıqlawda hám ulıwma jazıwshınıń tilden paydalanıwdaǵı sheberligin belgilewde usı usıl jaqsı nátiyje beredi.

3. Sózliklerge tiykarlanıw usılı. Shıǵarma tili, ásirese, tariyxıy temadaǵı shıǵarma yamasa awdarma shıǵarmalardıń til ózgesheliklerin tekserip atırǵan paytta tiyisli sózliklerden paydalanıw zárúr boladı. Mısalı:

Lekin jazıwshınıń barlıq shıǵarmalarınń tiline arnalǵan arnawlı sózlik tayarlaw lazım. J.Lapasovtıń «Badiyy matn va lisoniy tahlil» dep atalǵan qollanbasında anıq bir kórkem teksttiń sózligin dúziw boyınsha úlgieler hám sózlik úschinde islew boyınsha áhmiyetli kórsetpeler berilgen. Iлимпazdıń durıs atap kórsetkenindey: «Kórkem tekstti lingvistikalıq tallawdı hár qıylı sózliklersiz kóz aldımızǵa keltiriw qıyın. Sózlik ústinde islew oqıwshı hám studenttiń sóz baylıǵın, awızeki hám jazba sóylewin ózlestiriwdiń eń áhmiyetli faktorlarınıń biri bolıp esaplanadı hám usı sózlik járdeminde tek ǵana sózlerdiń túpkilikli mánisin emes, al awıspalı mánileri, hár bir sózdiń qaysı til unsuru ekenligi, etimologiyası (sózdiń kelip shıǵıw tariyxı hám tadrijiy rawajlanıwı), quramı, ayırım jaǵdaylarda grammatikalıq forması menen jaqınnan tanısadı.

4. Lingvistikalıq birlikler indeksin dúziw usılı

Kórkem tekstti tallaw barısında shıǵarmadaǵı til birlikleriniń indeksin dúzip shıǵıw talap etiledi. Bunıń ushın dáslep shıǵarmadaǵı eń kóp qollanılǵan, shıǵarma kórkemligi ushın xarakterli bolǵan birlikler (máselen, frazeologizmler, sinonimler, antonimler yamasa epitetli birikpeler, metonimiya, metaforalar bolıwı múmkin) anıqlanadı. Keyin álipbe tártibinde terip shıǵıladı. Bul jazıwshınıń til sheberligin ashıp beriwde faktlik material xızmetin atqaradı. Mısalı, I.Yusupovtıń «Seydan gárrınıń gewishi» gúrrińinde qollanılǵan frazeologizm, metafora yamasa metonimiyalardıń indeksin tómendegishe dúzip shıǵıwǵa boladı.

Lingvistikalıq tallaw tipleri

Kórkem tekstti tallaw jasawdıń printsip hám usılları bolǵanı sıyaqlı, ózine tán tipleri de bar. Tallawınıń maqseti, baǵdarı hám qamtıwın shıǵarma kólemin esapqa alıp ekige ajratıw múmkin: tematikalıq hám kompleks tallaw.

1. **Tematikalıq tallaw** degende belgili bir kórkem shıǵarma tiliniń bir ózgesheligi (tárepı) boyınsha tallaw qılıw názerde tutıladı. Tematikalıq tallaw, tiykarınan, til satharınan biri boyınsha ámelge asırıladı.

T.Qayıpbergenovtıń «Maman biy ápsanası» shıǵarmasın leksika-semantikalıq jaqtan tallaw qılamız deyin. Shıǵarmadaǵı luǵabiy birlikler (ayırım sózler, frazeologizmler, naqıllar, maqallar, aforizmler) ajıratıp alınadı. Luǵabiy birliklerdiń ıǵarma kórkemligine qanday dárejede xızmet qılıwı, dástúriy yamasa individual ekenligi anıqlanadı. Tekst komponentleriniń birigiw usılları óz aldına úyreniledi. Tekst tipleri hám onıń ózine tán ózgeshelikleri haqqında pikir júritiledi.

2. Kompleks tallaw. Tildiń barlıq tarawlarǵa tán birlikler hám olardıń anıq bir ıǵarmada qollanılıwın shıǵarmanıń ulıwma mazmunı, janrı, quramlıq dúzilisi menen óz-ara baylanısta alıp úyreniw kompleks tallawdıń tiykarın quraydı. Bul túrdegi tallaw ulıwmafilologiyalıq baǵdar, mazmun hám xarakterge iye boladı. Sonıń ushın teksti tallaw jasawdan aldın ádebiyattanıw hám til bilimi menen baylanıslı tarawlardıń tamal nızamlılıqlarınan xabardar bolıwımız kerek. Kompleks tallaw belgili bir dóretywshige baǵıshlangan boladı. Bunday tallaw bir shıǵarmanı túrli sathlar boyınsha yamasa bir neshe shıǵarmanı bir sath boyınsha ótkeriw múmkin. Mısalı T.Qayıpbergenovtıń «Baxıtsızlar» romanı lingvopoetikası (til satxları boyınsha) Yamasa T.Qayıpbergenov shıǵarmalarınıń lingvopoetikası. Bunda jazıwshınıń qálemine tiyisli barlıq shıǵarmalarınıń lingvistikalıq ózgeshelikleri tallanadı hám nátiyjeler ulıwmalastırılıp tallawǵa artıladı. Bul ánsat jumıs emes. Sonday-aq, bir yamasa eki adamnıń jumısı da emes. Jazıwshı shıǵarmaların hár tárepleme tallaw usı kúnge shekem alıp barılǵan barlıq jumıslardı bir jerge toplaw, tasnıflaw indeksi maǵlıwmatlar bazasın jaratıw, zárúr sózliklerdi tayarlaw hám basqa jumıslardı ámelge asırıw tez pát penen rawajlanıp baratırǵan lingvopoetikanıń xızmet sheńberine kiredi.

Qadaǵalaw ushın sorawlar:

1. Tillik tallaw usılı degen ne?
2. Tekst variantların tallaw usılı qanday usıl?
3. Qaysı usıldı sózliklerge tiykarlanıw usılı dep ataydı?
4. Til birlikleri indeksin dúziw usılınıń ózgeshelikleri nede?
5. Lingvistikalıq tallaw tiplerine neler kiredi?

Ádebiyatlar:

1. Galperin I.R. Tekst kak obekt lingvisticheskogo issledovaniya. M.: «Nauka», 1981.
2. Moskalskaya O.I. Grammatika teksta. – Moskva. «Vısshaya shkola», 1981.
3. Kamenskaya O.L. Tekst i kommunikatsiya. – Moskva. «Vısshaya shkola», 1990.
4. Mamajonov A. Tekst lingvistikasi. – Toshkent, 1989.
5. Qilichev E. Matning lingvistik tahlili. – Buxoro. 2004.
6. Turniyazov N., Yo‘ldoshev B. Matn tilshunosligi. – Samarqand, 2006.

7. Yóldoshev M., Isoqov Z., Haydarov Sh. Badiiy matnning lisoniy tahlili.– Toshkent:A.Navoiy nomidagi Ózbekiston Milliy kutubxonasi nashriyoti, 2010.
- 8.Yóldoshev M. Badiiy matn lingvopoetikasi. – Toshkent: Fan, 2008.
- 9.Yóldoshev M., Yadgarov Q. Badiiy matnning lisoniy tahlili fanidan amaliy mashgúlotlarni tashkil etish.–Toshkent: Nizomiy nomidagi TDPU, 2007.
- 10.Qurbonova M., Yo‘ldoshev M. Matn tilshunosligi. Toshkent, «Universitet», 2014.

2-lekciya

Kórkem tekstti fonetikalıq tallaw (4 saat)

Joba:

1. Fono-grafiyalıq qurallar
2. Alliteratsiya, assonans
3. Geminatsiya

Tayanış túsinikler: *tekst, kórkem tekst, fono-grafiyalıq qurallar, dawıslılardı birden artıq jazıw, dawıssızlardı birden artıq jazıw, grafon, alliteratsiya, assonans, geminatsiya.*

Kórkem tekstti tallaw protsesinde fonetikalıq birliklerdiń estetikalıq ózgesheliklerine de ayrıqsha itibar qaratıw lazım. Qosıq penen berilgen tekstte sóylew sesleriniń estetikalıq imkaniyatları tez hám qolay boladı. Sebebi, qosıqta ózine tán jazıbador ohang boladı. Bul intonatsiyalıqlıqqa seslerdi stil`lik qollanıw arqalı erisiledi.

Poeziyada, tiykarınan, alliteratsiya (dawıssızlardı tákirarlaw), assonans (dawıslılar tákirarı), geminatsiya (dawıslılardı qabatlaw) sıyaqlı fonetikalıq usıllardan paydalanıladı. Prozada dawıslılardı sozıw, seslerdi tákirarlaw, sózlerdiń fonetikalıq qabıgın ózgerıp jazıw, ses qosıw yamasas túsirip qaldırıw sıyaqlı fonetikalıq usıllar járdeminde ekspressivlik támiyinlenedi. Seslerdi stil`lik qollanıw menen baylanıslı nızamlılıqlardı jazıwda «dál» beriw imkaniyatı sheklengen. Biraq, talaffuz hám bayan muwapıqlıgına fono-grafiyalıq qurallar járdeminde erisiw múmkin. Kórkem shıgarmalarda ruwxıy halattı jazıwda kórsetiw ózine tán quramalılıqtı júzege shıgaradı. Qaharmanlar ruwxıyatındağı ishki tolqınlanıw, quwanıw, qapalanıw, razılıq, táájjub, jalınıw, ironiya, hayran qalıw, kemsitiw, algıs, soraw, tastıyıqlaw, narazılıq hám t.b. sıyaqlı halatlardı dál beriwde jazıwshılar dawıslı yamasa dawıssız seslerdi birden artıq etip jazıw usılınan paydalanadı. Mısalı:

1. Dawıslılardı birden artıq jazıw. Bunda dawıslını sozıp aytıw túsiniledi. Dawıslını sozıp aytıw arqalı qaharmannıń ortalıqqa qatnası aydınlasadı. Ilimiy ádebiyatlarda bul usıl arqalı belginiń normadan kúshsiz yamasa artıq ekenin kórsetiwden paydalanılatuğını aytıladı. Mısalı: Belginiń kúshsizligi Artıq ashıwshaq kórinbew ushın áste-e dawıs pepen ayttı. (P.Qadirov) Belginiń artıqlıgı: Uza-aq jol.

Sonday-aq, kórkem shıǵarmada wıshlıardı birden artıq jazıw usılınan qaharmannıń bir nárseden hayran bolıwı, táájjúbleriwi sıyaqlı halatların bildiriwde paydalanıladı. Mısalı: O-O, sonday dedińiz be?

Bul fonografıyalıq usıldan kórkem tekstte shaqırıw, tınlawshınıń itibarın qaratıw maqsetlerinde de paydalanıladı. Mısalı: shaqırıw: Ha-a bala, berman qara.

2. **Dawıssızlardı birden artıq jazıw.** Orfoepiyalıq norma boyınsha bir dawıssız aytılwı kerek bolǵan sózler ayırım jaǵdaylarda ekspressiya hám estetikalıq maqsettiń talabı menen arnayı qabatlap jumсалadı. Sóylewshiniń ishki ruwxıyatı (qıynalıw, quwanıw, ekileniw, ashıwlanıw, qanday da bir waqıya-hádiyseden qattı tásirileniw sıyaqlılar) hám maqsetin kitap oqıwshıǵa anıq jetkeriw ushin jazıwshılar kórkem tekstte bul halatı dawıshlıardı birden artıq etip jazıw arqalı beriwge háreket qıladı. Bunda belginiń normadan artıqlıǵı, hárekettiń dawamlılıǵı yamasa onıylıǵı (bir onda júz beretuǵın) tákirarlanıwshılıǵı, dawıs kúshiniń joqarılıǵı yamasa tómenligi sıqlı mániler bildirilgen boladı. Mısalı, belginiń artıqlıǵı: Hárekettiń dawamlılıǵı: Hárekettiń anıqlıǵı: Dawıs kúshiniń bálentligi: «Bummm» degen ses esitildi. Qaharman ruwxıyatındaǵı anıq, keskin ózgerisler hám dawıssızlardı birden artıq etip jazıw arqalı beriledi: N-ne dediń?

Rus hám Evropa filologiyalıq dástúrlerine geminatsiya ataması menen júritiletuǵın qubılıs bar. «Til bilimi terminleriniń túsindirme sózliginde» bul qubılıs «qos dawıslı – eki dál bir qıylı dawıslılı halattıń júzege keliwi» sıpatında túsindiriledi.

Dawıssız seslerdi qabatlap qollanıw arqalı kórkem shıǵarmada qaharman ruwxıyatındaǵı quwanıw yamasa qapalanıw halatları tolıq sáwlelenedi. Haqqıńız joq. Bunda q dawıssız sesi qabatlanıp qollanılǵan. Qaharmannıń tábiyatındaǵı sub`ektiv halattı súwretlep beredi. Qaharmannıń ǵázebi, qáhárleri q geminatası menen kórsetilgen. Atap ótkenimizdey dawıssızlerdi qabatlaw stilistikalıq qural bolıp esaplanadı.

3. Qáte aytıwdı sáwlelendiriw. Awızeki sóylewde hár qıylı sebeplerge baylanıslı ayırım sózler, tiykarınan, ózlestirilgen sózler buzıp aytıw hádiyesi ushırasadı. Bunday qáte ózlestirilgen sózler imlasın durıs bilmew, basqa milletke tán bolıw, paronimlerdi ajıratpaw, ayırım sózlerdiń imlasın kóz aldına keltire almaw, eslemew sıyaqlılıardıń nátiyjesinde júzege keledi. Grafon dep atalatuǵın bul usıldan kórkem shıǵarmada qaharman sóylewin individuallastırıw maqsetinde paydalanıladı. Ayırım orınlarda kúlki payda etiw maqsetinde de sózler bile tura buzıp aytıladı hám solayınsha jazıladı. Mısalı: Qudaybergen Shundiyp. (Sh. Seyitov)

Alliteratsiya – qosıq qatarları hám ondaǵı sózlerdiń basında bir qıylı únsiz dawıssız seslerdiń tákirarlanıp aytılwı. Mısalı: qara jerdi qayra-qayra basıw. Assonans – birdey yamasa uqsas dawıslı seslerdiń tákirarlanıp aytılwı. Mısalı: awzın aranday ashıw, arın arlaw, asıǵı alshı.

Soraw hám tapsırmalar:

1. Fono-grafiyalıq qurallar hám olardıń kórkem tekstte qollanıwı haqqında ne bilesiz?
2. Dawıslı yamasa dawıssız seslerdi birden artıq jazıw arqalı qanday maqsetke erisiw názerde tutıladı?
3. Grafon dep nege aytamız hám olar kórkem tekstte qanday maqsetlerde qollanıladı?
4. Alliteratsiya hám assonans dep nege aytıladı?
5. Geminatsiya hám onıń lingvopoetikalıq múmkinshilikleri haqqında ne bilesiz?

Ádebiyatlar

1. Galperin I.R. Tekst kak obekt lingvisticheskogo issledovaniya. M.: «Nauka», 1981.
2. Moskalskaya O.I. Grammatika teksta. – Moskva. «Vısshaya shkola», 1981.
3. Kamenskaya O.L. Tekst i kommunikatsiya. – Moskva. «Vısshaya shkola», 1990.
4. Mamajonov A. Tekst lingvistikasi. – Toshkent, 1989.
5. Qilichev E. Matnning lingvistik tahlili. – Buxoro. 2004.
6. Turniyazov N., Yo‘ldoshev B. Matn tilshunosligi. – Samarqand, 2006.
7. Yóldoshev M., Isoqov Z., Haydarov Sh. Badiiy matnning lisoniy tahlili. – Toshkent: A.Navoiy nomidagi Ózbekiston Milliy kutubxonasi nashriyoti, 2010.
8. Yóldoshev M. Badiiy matn lingvopoetikasi. – Toshkent: Fan, 2008.
9. Yóldoshev M., Yadgarov Q. Badiiy matnning lisoniy tahlili fanidan amaliy mashg‘ulotlarni tashkil etish. – Toshkent: Nizomiy nomidagi TDPU, 2007.
10. Qurbonova M., Yo‘ldoshev M. Matn tilshunosligi. Toshkent, «Universitet», 2014.

3-lekciya

Kórkem tekstti leksikalıq tallaw (4 saat)

Joba:

1. Mánisi hám forması birdey (jaqın) sózler
2. Paronim hám qarama-qarsı mánili sózler
3. Kóp mánili sózler
4. Gónergen hám jańa sózler
5. Dialektizmler, shet til sózleri hám sógis sózleri
6. Turaqlı birlikler, agnonimler

Tayanış túsinikler: *Mánilik jaqınlıq, formalıq jaqınlıq, kóp mánilik, qarama-qarsı mánilik, antiteza, paronim, paronomaziya, neologizm, istorizm, arxaizm, dialektizm, vulgarizm, varvarizm, paremalar, agnonimler, agnomaziya.*

Kórkem tekstti lingvistikalıq tallaw barısında jazıwshınıń tilden paydalanıw sheberligin kórsetetuǵın, emotsional`-ekspressivlik ifoda semaları halda real`lasqan leksikalıq birliklerdi anıqlaw hám olar sóz sheberiniń kórkem-estetikalıq maqsetine qay dárejede xızmet qılǵanı haqqında pikir júritiw talap

qılınadı. Bunıń ushın kórkem shıǵarma tilindegi mánisi hám forması birdey (jaqın) sózler, paronim hám qarama-qarsı mánili sózler, kóp mánili sózler, gónergen hám jańa sózler, dialektizmler, shet til sózleri hám sógis sózleri, turaqlı birlikler, agnonimler ajıratıp alınadı hám qanday maqset penen alıp kirilgenligi anıqlanadı.

Mániles sózler. Mániles sózler tildiń sózlik baylıǵı dárejesin kórsetip beretuǵınózine tán qural. Bunday sózlerdiń tilde kóp bolıwı onıń estetikalıq wazıypasın jáne de tolıq dáreje alıwın ańsatlastıradı. Bul júdá eski zamanlardan beri ańlangan, túsiniłgen hám úyrenilgen qubılıs.

Qaraqalpaq tili mániles sózlerge júdá bay. Jazıwshılar tilimizdegi mániles sózlerdiń ishinen eń múnásibin tawıp, olar arqalı qaharmanlar ruwxıyatı hám súwretlew ob`ektiiniń eń kishi, eń názik qırlarına shekem sáwlelendiriwge háreket qıladı. Kórkem teksttegi mániles sózler analizinde, tiykarınan, eki tárepke itibar beriledi. Olardıń biri avtordıń eki yamasa onnan artıq mániles sózden berilip atırǵan mazmun ushın eń eń ılayıq bitrewin tańlawı bolsa, ekinshisi bir tekst quramında eki yamasa onnan artıq mániles birliklerdi kórkem tasvir maqsetine say qollanıwı máselesi.

Til biliminde mánilesliktiń, tiykarınan, úsh túri parqlanadı. 1. leksikalıq mánileslik; 2. frazeologiyalıq mánileslik; 3. leksika-frazeologiyalıq mánileslik.

Leksikalıq mánileslikten bir neshe maqsetlerde paydalanıladı. Til birlikleriniń ákirarı nátiyjesinde júzege keletuǵın súwretlewdiń jarlılıǵı, reńsizliginen qashıw ushın: dawıs ses, jaqsı saz, qálb kewil.

Kontekstual mánileslik. Sheber jazıwshılardıń kórkem til máselesinde ústemlikleriniń biri sonda, olar tek tilde bar bolǵan, tayar mániles sózlerdi ǵana paydalanıp qalmastan, kórkem súwretlew ıqtıyarına bola mániles bolmaǵan sózlerdi de sonday qollanadı, bul sózler de tekstte tap mániles sózler sıyaqlı túsiniledi. Mısalı: Keshe ǵana ǵargap, sógip, «óltirsem» dep júrgen kúndesin súyip, qushaqlap, sılap-sıypap bir demde ekewi «qalıń dos» bolǵan emishler. (Sholpan)

Frazeologiyalıq mánileslik. Obrazlı súwretlewde, onı oqıwshınıń kóz aldında anıq hám tolıq etip kórsetiwde frazeologiyalıq birliklerdiń mánilesliginen keń paydalanıladı. Taqatı taq bolıw sabır kesası tolıw sıyaqlı frazeologiyalıq mánileslikke mısal boladı. Gáp quramında kelgen mániles frazeologizmler qaharman menen baylanıslı bolǵan bir sıpattı, ózgeshelikti detal`lastırıp, maydashúydesine shekem kórsetip súwretlewge xızmet etedi. Ol jeńgen, utqan asıǵı alshı bolǵan, aytqanın qıldırǵan kúndes emes pe?

Leksika-frazeologiyalıq mánileslik. “Luǵabiy birlik sıpatında frazeologizmler sózler menen de sinonimlik qatnasıqta bola aladı». ³⁶ Masalan: quwanışlı – awzı qulaǵına jetiw, biyǵam, arqayın – dúnyanı suw alsa da úyrekke bir pul sıyaqlılar leksika-frazeologiyalıq mánileslik boladı. Kórkem tekstte mánilesliktiń bunday

túrleri halattı börttirip, hár tárepleme súwretlewde paydalanıladı: indemes, ne bilgeni ishinde adam.

Formalas sózler. Tilimizde seslik (jazıwda grafikalıq) tárepi bir qıylı bolıp, hár qıylı mánilerdi bildiretuǵın sózler bar. Olar omonimler dep ataladı. Til biliminde omonimlerdiń úsh kórinisi bar ekeni aytıladı: omoleksema, omograf hám omofonlar. «Omoleksemalardı belgilewde aytıw jaǵınan bolatuǵın bir qıylılıq ta, háriplik (grafikalıq) jaqtan bolatuǵın bir qıylılıq ta esapqa alınadı»³⁷ qabaq 1. adam múshesi 2. ósimlik ataması. Omograflar jazılıwı birdey, aytılwı hár qıylı sózler atlas 1. jiprekten tayarlanǵan material, 2. karta.

Omofonlar dep aytılganda teń keliw qubılısına aytıladı: yot(<yod) - yot, Formalaslıq frazeologizmlerde de bar: basına kóteriw- qádirlew, basına kóteriw – shawqım salıw, qol kóteriw – dawıs beriw, qol kóteriw - urıw. Formalas sózler tiykarında júzege keletuǵın ohanglaslıqtan shıǵarmada ayrıqsha stil`lik qural sıpatında paydalanıladı. Mısalı::

Paronim sózler. Paronimler dep fonetikalıq quramı hár qıylı, aytılwında ǵana uqsas, jaqın bolıp qalǵan sózlerge aytıladı.

-Baǵ (miywe aǵashlarınıń ulıwma ataması) –baq (baxıt mánisinde), shad (quwanıw halatı) – shat (terek ataması). «Paronimlerge tiykarlanǵan stilistikalıq figura paronomaziya dep júritiledi. Kórkem ádebiyatta paronomaziyaдан obrazlılıq, ohangdoshlıqqa erisiw, komik effekt payda etiw, sóz oyınınıń payda etiw sıyaqlı maqsetlerde paydalanıladı» Kórkem ádebiyatta uqsas sóz(paronimler)ler qaharman sóylewin individual`lastırıw, olardıń mánilik hám lisinoiy dárejesin kórsetiw ushın da qollanadı. Komik effekt jaratıw maqsetinde paydalanılǵan. paronim sózleriniń mánisin bilmegeni ushın kúlkili jaǵdayǵa túsedı:

Said Axmad óziniń «Sınawshı ushıwshı» dep atalǵan shıǵarmasında da uqsas aytılatuǵın sózler arqalı paronomaziyanı júzege keltirgen:

Birinshi ǵáptegi paronomaziyaда eki uqsas sózdiń qaharman tárepinen parqlanbaslıǵı, yaǵnıy eki bólek sozi mánileriniń karıstırılıwı nátiyjesinde kúlkili halat júzege kelgen. Ekinshi ǵáptegi paronomaziyaда qaharman kúlkili jaǵdaydı júzege keltiriw ushın arnayı uqsas aytılatuǵın jańa konstruktsiyanı payda etken.

Qarama-qarsı mánili sózler. Tilde qarsı mánidegi sózler kórkem sóylewdiń tásirliiliǵi, ekspressivligin támiynlewde qolay usıllardıń biri. Shıǵıs ádebiyatında erte zamanalardan beri tildegi bul imkaniyalardan sheber paydalanılıp kelinggen. «Shayır ushın júdá zárúr bolǵan

Evropa filologiyalıq dástúrinde bul óner antiteza dep ataladı. Kórkem shıǵarma tilinde arnalǵan jumıslarda qarsılandırıw atamaları qollanıladı. Qarama-qarsı mánili sózlerdi qatar qollanıw arqalı túsinikler, belgiler, halalar, obrazlar qarsılastırılıadı. Ádette, lisoniy hám kontekstual yamasa sóylewde qarama-qarsı sózler parqlanadı.

Bir kishkene eldiń shayırı bolsam da,

Men ullı islerdiń parqın bilgenmen. (I.Yu.)

Ayırım jaǵdaylarda jazıwshılar qaharman ruwxıyatındaǵı kontrastlıqtı börttirip súwretlew maqsetinde anıq bir kontekstual sinonimlik qatardaǵı bir neshe sózge birden qarsılandırıw. Xadisha ezildi, kúydi, órtendi, xorlanıp-xorlanıp, qattı-qattı jıladı.

Kontekstual antonimlerden kórkem shıǵarmalarda tásirsheńlikti asırıw maqsetinde paydalanıladı: Mushtay meńi máshtey boldı.

Bunday máni frazeologizmlerde bar: jerge urıw – kókke kóteriw.

Kóp mánili sózler. Jazıwshılardıń tilden paydalanıw sheberligin belgilewde kórkem sóylew tásirsheńligin qay dárejede támiyinley alǵanlıǵına itibar qaratiladı. Bunı kóp mánili sózlerdi óz ornında anıq bir estetikalıq maqset penen qollanıwınan da anıqlawǵa boladı. Kóp mánili sózler sóylewdiń kórkem súwretlew imkaniyatların keńeytiwshi qural bolıp esaplanadı: Júk. Iyninen júk túskendey bolıw.

Gónergen sózler. Jámiyettiń rawajlanıp barıwı menen jámiyetlik-siyasiy, mádeniy-ruwxıy ómirindegi ayırım túsinikler birotala eskirip, ámeliyattan, qollanıwdan shıǵıp qaladı. Kórkem shıǵarmada anıq bir dáwir waqıyaların súwretlewde mine usı dáwirge tiyisli bolǵan eski túsiniklerdi paydalanbaw múmkin emes. Til biliminde bunday túsiniklerdi bildiretuǵın sózler arxaizmler hám istorizmler degen atamalar menen jumsaladı. Tildiń házirgi dáwiri ushın eskilik boyawına iye bolǵan til birligi arxaizm dep ataladı. «Arxaizm ózi ataytuǵın túsinikti ańlatıwshı leksikalıq birlik penen qatar jasaydı». Arxaizmler kórkem tekstte sóz etilip atırǵan dáwir waqıyaların real` súwretlew, shıǵarmanıń tariyxıylıq rúxın támiyinlew maqsetinde qollanıladı.

Házirgi waqıtta ushıraspaytuǵın tek ǵana tariyxıy nárese yamasa waqıya-hádiyselerdiń atın bildiretuǵın sózler istorizmler (tariyxıy sózler) delinedi. Istorigmniń arxaizmnen parqı sonda, búgingi kúni sol tariyxıy waqıyanıń ózi de onı ańlatıwshı basqa leksikalıq birlik te bolmaydı, demek, istorizm ózi bildiretuǵın hádiyseniń birden-bir atı; ámir, pristav, wázir hám t.b. sózlerdi oqıǵanda oqıwshı basqarıw sistemasına qatnaslı tariyxıy waqıyalardı túsinedi.

Kórkem shıǵarma tilindegi gónergen sózlerdi tallawda shıǵarma jazılǵan dáwirdi itibardan shette qaldırmaw kerek. Sebebi, «sózler jazıwshı jasaǵan, dóretken dáwirde-aq gónergen bolıwı múmkin bolǵanıday, shıǵarma jazılǵan dáwirde ónimli qollanılıp, keyin qollanıwdan shıqqan»⁴⁴ bolıwı múmkin.

Jańa sózler. Jańalıq boryawına iye bolǵan, jańa zat, hádiyse túsiniklerdi bildiriw ushın payda etilgen leksemalar neologizm yamasa jańa soózler dep ataladı. «Neologizm tilge ulıwma tiyisli bolǵan yamasa jeke shaxs sóylewine tán bolıwı múmkin. Birinshisi ulıwma til neologizmi dep, ekinshisi individual` sóylew neologizmi dep júritiledi»⁴⁵. Kórkem shıǵarmada, tiykarınan, individual` neologizmlerdi kórkem-estetikalıq jaqtan xızmet atqaradı. Sheber jazıwshılar

súwretlenetuǵın nárseni ózine tán, tákirarlanbas hám jańasha súwretlewge háreket qıladı. Sonlıqtan ele kónlikpe payda bolmaǵan yamasa ulıwma qollanıлмаǵan, jańa sózlerdi paydalanadı.

Dialektizmler. Dialektizmler kórkem tekstte belgili bir aymaqta jasawshı xalıqtıń sóylew tiliniń sıpatlamasın sáwlelendiredi. Súylin- qırǵawıl.

Shet til sózleri hám sógis sózleri. Kórkem ádebiyatta anıq súwretlew maqsetinde ózge tilge tán sózlerdiń qollanılatuǵın kórinedi. Tildiń sózlik quramına kirgizilmegen, tek ǵan awızeki sóylewde bar bunday shet til sózlerinen kórkem sóylewde waqıyalar bolıp ótip atırǵan orınǵa ishara qılıw, sóylew jaǵdayı hám onda qanasıp atırǵanlardıń milliy kelip shıǵıwı, qaharmanlar xarakteri haqqında maǵlawmat beriw maqsetinde paydalanıladı. Tómendegi mısaldaǵı ǵápte Fatxullin degen ámeldardıń sóylewinde keltirilgen varvarizmler qaharmanınıń qaysı millettek tán ekenligine emes, al onıń xarakterin de tolıq ashıp beriwge xızmet etedi:

Til biliminde vulgarizmler dep atalatuǵın kemsitiw sózleri de júdá unamsız qatnas, kemsitiw, mensinbew, sógiw sıyaqlı bir qatar semaları júdá ashıq kórinip turǵan boladı. Bunday sózler kóbirek nominativ mánilerine bola emes, mine usı konnatativ mánilerine bola sóylewde jasaydı.

Turaqlı dizbekler. «Eki hám onnan artıq sózlerdiń óz-ara turaqlı qatnalarınan payda bolǵan, sóylew barısında tayar túrinde paydalanılatuǵın, til iyeleriniń yadında imkaniyat sıpatında bar bolǵan til birlikleri turaqlı birlikler delinedi. Ibaralar, naqıl-maqallar hám hikmetli sózler turaqlı birikpeler bolıp esaplanadı.

Frazelologizmler. Waqıyalardı, ob`ektiv dúńyanı obrazlı súwretlewde, onı oqıwshınıń kóz aldında anıq hám tolıq keltiriwde frazeologiyalıq ibaralardıń ornı, áhmiyeti sheksiz. Olar ómirdegi waqıya-hádiyselerdi baqlaw, ámiyettegi unamlı hám unamsız háreketlerdi, halatlardı bahalaw, turmıs tájiriybelerin ulıwmalastırıw tiykarında xalıq shıǵarǵan juwmaq larınıń ózine tán obrazlı kórinisi. Jazıwshılar, ádette, súwretlew maqsetine muwapıq ibaralardı tańlap qollanıw menen sheklenip qalmaydı. Qaharmanlardıń tábiyatı, ruwxıy halatı, turmıs tárzine sáykeslep ózgerterdi hám qayta isleydi. Usı tárizde xalıq frazeologizmleri elenip, jańa máni ottenokleri menen tolısıp baradı. Xalıq frazeologizmlerin qayta islewdiń usılları, olarǵa jańasha reń hám tús, jańasha máni beriwdiń jolları kóp. Bunda «ulıwma tillik frazeologizmler negizinde jańasha talqını ashıw, frazeologizmlerdiń leksikalıq quramın ózgerteriw hám onıń leksika-semantikalıq xızmetlerin keńeyteriw, oǵan jańasha obrazlı máni qosıw sıyaqlı usıllardı kórsetiw múmkin. Frazeologiyalıq birliklerdi qayta islewdiń túrli usılları B.Yuldashev tárepinen keń úyrenilgen. Kórkem tekstte eń kóp ushırasatuǵın túrleri tómendegilerden ibarat: 1. Frazeologizm quramındaǵı ayırım sózlerdi ózgerteriw (almastırıw): molla mingen velosipedtey 2. Frazeologizm quramın keńeyteriw. Bunda frazeologizm quramına jańa sóz kirgiziledi. 3. Frazeologizm quramın qısqartıw. Frazeologizm

quramındağı ayırım sózlerdi túsirip qaldırıw tildegi únemlilik talabı menen ámelge asırıladı. Biraq, jazıwshılar bunnan óz kórkem maqsetine bola paydalanadı.

Kórkem shıǵarmada qollanılgan frazeologizmlerdi úyreniwde bir shıǵarma shıǵarma kólemindegi frazemalar muǵdarın (fondın)anıqlaw hám xarakterli ózgesheliklerine qarap tallaw, olardı struktura-semantikalıq jaqtan anıqlaw hám teksttegi wazıypasın tekseriw lingvopoetikalıq tallawdıń talaplarınan esaplanadı. Mine usınday tallawda jazıwshınıń imkanıyat sıpatında bar bolǵan til birliklerinen paydalanıw sheberligi de kózge túsedi.

Naqıl-maqallar hám hikmetli sózler. Maqallar – grammatikalıq jaqtan tamamlanǵan pikirdi bildiretuǵın, kishi, ıqsham, ótkir mazmunılı, awıspalı mánide yamasa mánide qollanılatuǵın hikmetli xalıq sózleri.⁵⁰

Maqallarda pikirdi qısqa hám tolıq jetkerip beriw imkanıyatınıń barlıǵı sóylewdiń tásirshenligin támiyinlewde qolaylı bolıp keledi. Kórkem shıǵarmanıń xalıqshılıǵın támiyinlewde de maqallardan paydalanıladı. Qaharmanlardıń sóylewin bayıtıw, emotsional`-ekspressivlikke erisiw maqsetinde de maqallardan keń paydalanıladı: Jaqsınıń sózi – qaymaq sıyaqlı obrazlı turaqlı birikpeler maqal esaplanadı. «Maqallar - tárbiyalıq, pándi-násiyat mánilerin bildiretuǵın, grammatikalıq jaqtan tolıq gáp formasında bolǵan, tek mánisinde - tuwra mánide qollanılatuǵın, qısqa, ıqsham xalıq sózleri»⁵¹ Mısalı: Sóz súyekten ótedi, tayaq etten ótedi sıyaqlılar naqıl bolıp esaplanadı. Hikmetli sózler belgili bir adamlar ayılǵan yamasa shıǵarmalarında qollanılgan ıqsham, mánili, qollanıwǵa qolaylı pikirler bolıp esaplanadı. Sóylewde tayar halda qollanıw imkanıyatına iye bolǵan bunday sózler aforizmler dep te ataladı.

Til biliminde naqıl-maqal hám hikmetli sózler «paremalar» dep te ataladı. Ózbek til biliminde naqıl-maqal hám aforizmlerge arnalǵan kóplegen sózlikler bar.⁵² Kórkem shıǵarmanı til jaǵınan tallawda bunday sózliklerden ónimli paydalanıw lazım.

Agnonimler. Agnonim ataması yunon tilien alınǵan bolıp, bilinbegen, túsiniqsiz, namálim degen mánilerdi bildiredi. Anıq bir tilde sóylesiwshiler ushın sol tildegi námálim, túsiniqsiz yamasa az túsiniqli bolǵan sózler agnonimler degen atama menen ulıwmalastırıladı.

Agnonimler lingvosentrikalıq emes, al antropsentrikalıq qubılıs bolıp esaplanadı. Yaǵnıy, bunı tilden paydalanıwshınıń tillik iskerligi menen baylanıslı hádiyse dep qabıl etiw múmkin. Qánigeler belgili leksika-frazeologiyalıq birlik agnonim sıpatında qabıl etiliwi ushın tómendegi talaplarǵa juwap beriw kerek dep esaplaydı. 1. Bir tilde sóylesiwshiler pútkilley túsiniqsiz bolǵan halda qollanıwda qanday da bir dárejede bar bolsa: 2. Bir tilde sóylesiwshiler tárepinen esitilgen, lekin tolıq túsiniqmegen bolsa: kvalifikatsiya, bakalavr, fauna, embargo sıyaqlı. 3. Til iyesi anıq sózdi qaysı bir tarawǵa tiyisli ekenliginen xabardar, «bunı tek ǵan belgili bir taraw iyeleri biledi» degen pikirde,

lekin aniq aytip bere almag'an bolsa: gistologiya, tsistologiya anemiya, siyaqli . 4. Til iyesi aniq sozdi'n qanday da bir zat ekenligin bilgen halda onin dal ne ekenligin aytip bere almasa: sabayaq, kofein siyaqli. 5. Til iyesi aniq sozdi'n en uliwma bolgan tarepin bilgen halda onin jeke tareplerin aytip bere almasa: Saqura terek, lekin qanday terek, qayerde o'sedi, korinisi qanday? Kivi – miywe, biraq qanday miywe? Sonday-aq tilden paydalanishni aniq sozdi soylew barisinda kop ham orinli qollanip, onin manisin bilmese yamasa tusindiri bere almasa ol agnonim bolip esaplanadi. manawiyat, qadriyat, ideya, jamiyet ham t.b.

Korkem adebiyatta agnonimler ayriqsha estetikalik xizmet atqaradi. Agnonimlerdin korkem tekstte stil'lik maqset penen qollanilwi qubilisi agnomaziya dep ataladi. Agnomaziyaqa jukletilgen waziyplar qatarina qaharmanlar dunya qarasin korsetiw, olardin soylewin jekelestiriw ham illyustrativlik xizmet atqarawin kirgiziw mumkin. Tomendegi gapte berilgen agnonimlik birlikler, tiykarinan, farmatsevtika boyinsha qanige soylewinde (oqitwshinin bayanatinda) qollanilgan bolip, illyustrativlik xarakterge iye. Oqitwshni ushin bul sozlerdin tusiniliwi onshelli ahmiyetli emes. Tek gana qaharmannin xizmet ornı haqqında maqlıwmatqa iye boladı:

Sorawlar ham tapsırmalar:

1. Maniles, formalas ham qarama-qarsı manili sozler korkem tekstte qanday maqsetlerde qollaniladi?
2. Neologizm, istorizm ham arxaizmler korkem tekstte qanday maqsetlerde qollaniladi?
3. Dialektizm, vul'garizm ham varvarizmler korkem tekstte qanday maqsetlerde qollaniladi?
4. Paremalar degen ne?
6. Agnonim ham agnomaziya dep nege aytiladi?

Adebiyatlar

- 1.Galperin I.R.Tekst kak obekt lingvisticheskogo issledovaniya. M.: «Nauka», 1981.
- 2.Moskalskaya O.I. Grammatika teksta. – Moskva. «Vısshaya shkola», 1981.
- 3.Kamenskaya O.L. Tekst i kommunikatsiya. – Moskva. «Vısshaya shkola», 1990.
- 4.Mamajonov A. Tekst lingvistikasi. – Toshkent, 1989.
- 5.Qilichev E.Matnning lingvistik tahlili. – Buxoro.2004.
- 6.Turniyazov N., Yo'ldoshev B.Matn tilshunosligi. – Samarqand, 2006.
7. Yoldoshev M., Isoqov Z., Haydarov Sh. Badiiy matnning lisoniy tahlili.–Toshkent:A.Navoiy nomidagi O'zbekiston Milliy kutubxonasi nashriyoti, 2010.
- 8.Yoldoshev M. Badiiy matn lingvopoetikasi. – Toshkent: Fan, 2008.
- 9.Yoldoshev M., Yadgarov Q. Badiiy matnning lisoniy tahlili fanidan amaliy mashg'ulotlarni tashkil etish.–Toshkent: Nizomiy nomidagi TDPU, 2007.

10. Qurbonova M., Yo'ldoshev M. Matn tilshunosligi. Toshkent, «Universitet», 2014.

11. Berdimuratov E. Házirgi qaraqalpaq tiliniń leksikologiyası. Nókis, 1994.

4-lekciya

Kórkem tekstte awıspalı mánili sózler (4 saat)

Jobası:

1. Metafora
2. Metonimiya hám sinekdoxa
3. Epitet
4. Giperbola hám litota
5. Ironiya, antifraza, sarkazm

Tayanış túsinikler: *sóz, máni, awıspalı máni, troplar, metafora, metonimiya, sinekdoxa, epitet, giperbola, litota, ironiya, antifraza, sarkazm.*

Kórkem shıǵarma tilinde sózler kóbinese awıspalı mánili bolıp keledi. Ádebiy dóretpede obrazlılıqtı, kórkemlikti támiyinlew maqsetinde sóz sheberleri zattıń atın, belgisin, háreketti hám t.b. ekinshisine kóshiriw arqalı sózlerdi awıspalı mánide qollanıp, troplardıń barlıq túrлерinen stil talabına say keń paydalanadı. Sóz shaqaplarınan kelbetlik poeziyada trop xızmetinde ónimli jumsalıp, obrazlılıq múmkinshilikler, kórkem súwretlilik imkaniyatları menen ajıraladı. Túrleri – metafora, metonimiya hám sinekdoxa, epitet, giperbola hám litota, ironiya, antifraza, sarkazm hám t.b.

Metafora. Metafora – «bir zattaǵı belgini basqasına kóshiriw tiykarında payda bolatuǵın metafora». Kórkem shıǵarma tilinde awıspalı mánilerde jumsalǵanda belgini ekinshi bir uqsas belgi menen qayta ataw tiykarında metaforalıq mánini payda etedi.

Serle, háy, insan balası,

Jamandur kewil alası. («Kewil-kewilden suw

isher»)

Mafiya hám sawdagerdiń mańqası,
Qashshan bul bazarǵa kirdi, jigitler. («Bazar jolında»)

Tábıyattaǵı, obektiv dúnyadaǵı zat, waqıyalardaǵı qásiyet, reń, sapa, kórinis hám t.b. belgilerdi salıstırıp, olar ortasındaǵı eń názik uqsaslıqlardı serli ańlap jeke-avtorlıq metaforalar dóretiwi I.Yusupov poeziyası tiline kórkemlik qostı. Álbette, qálegen eki zattı, halattı, waqıyanı, olardıń belgilerin salıstırıwdan metaforalar dóretiler bermeydi. Sóz sheberine obekt penen subektti, olardıń ishki, eń názik ózgeshelik, qásiyetlerin, belgilerin asa sezimtal talǵam menen obrazlı salıstırıwda «ótkir kóz», «saq qulaq», «sezgir kewil» zárúr.

Altın japıraq, aq baltırlı qayıńlar,
Sharpıdı ma qońır gúzdıń ızǵarı?..
(«Sulıw eken Alma-Atanıń qızları»)

Gúwlep qol shappatlap qısır sózlerge,
Dáryanı teńizden shólge burıppız. («Jılqı jılına»).

Bunda kelbetlik metaforalıq usılda awısıp bos sóz, qurǵaq wáde, nátiyjesiz, qurı iske aspayıtuǵın degen mánilerdi ańlatadı.

Ash tolqınlar urmas jaǵısqa gúrlep,
Sonalı kóllerden ushtı tırnalar. («Aral elegiyaları»)
Jem kórgen qırǵıyday jigit jutınıp,
Ash názerin tıkti suǵı ótkenshe.
(«Sallana-dolana barar bir janan»)

Dúziw edi arbakeshtiń júregi,
«Quday bar» kóp jıl baxıt tiledi. («Joldas muǵallım»)
Jete almay samallar jılar,
Bir ǵańq etip kerbaz «Volga»lar
Basıp ozıp ótpekshi bolar. («Mashınalar jolǵa shıǵadı»)
Ayman, toqtat endi bos áńgimeni. («Aktrisanıń ıǵbalı»)

Mısallardaǵı ash (tolqın, názer), dúziw (júrek), kerbaz (Volga), bos (áńgime) kelbetlikleri metaforalıq, jańa mánilerde paydalanılıp, shıǵarmanıń emotsionallıq-ekspressivlik kúshin arttırıw ushın xızmet etedi. Shayır bir obektin belgisin ekinshisine kóshiriwde olardıń eń sıpatlı, zárúrli, dara qásiyetlerin tolıq ańlap, obrazlı qabıl etip hám oqıwshıǵa kórkemlep jetkerip beredi.

Metonimiya hám sinekdoxa. Awıspalı mániler kórkem shıǵarma tilinde metonimiya hám sinekdoxa arqalı da bildiriledi. Metonimiyada zat, qubılıstıń hám t.b. sırtqı yamasa ishki tárepleri arasındaǵı hár qıylı baylanıslarǵa tiykarlanıp birewiniń ataması ekinshisine kóshiriledi. Onda «sırtqı kórinisi yaki ishki qásiyetleri menen bir-birine baylanısı bolsa da, lekin bir-birine usamaǵan nárselerdiń belgileri salıstırıladı». Mısalı:

Qolǵa túsken ańday jawız kóz benen
Qaraysañ temir tor aynadan sırtqa. («Bir baxıtlı adam baratır»)

Avtor temir tor belgisin aynağa qatnaslı qollanıw arqalı zat hám onıń sırtqı belgisi arasındaqı baylanısqa tiykarlanıp, metonimiyalıq súwretlewdi ámelge asıradı, belgi – temir tor arqalı ápiwayı ayna emes, al tyurma aynası, yaǵnıy tyurma ekenligi túsiniledi.

«Piyada oqıwǵa qatnar kishkenem,

Oǵan da mashina al» dep buyırmas. («Bir baxıtlı adam baratır»)

Bul jerde sóz ustası kishkene kelbetligi menen balalıq dáwirde kórsetiwshi belgi arqalı sol dáwirde jasawshı subektti (balanı) ataydı. Kishi, kishkene, jas mánisi metonimiyalıq usıl menen berilgende, oy-pikirdiń emotsional-ekspressivligin támiyinlewge erisedi:

Tariyxshıǵa pal ashtırıp,

Áyyemgime tarıspayman. («Qaraqalpaq haqqında sóz»)

Áyyemgi kelbetligi menen pútkil bir xalıqtıń ótmishi, tariyxı haqqında sóz etiw kórkem sóz sheberiniń tiline tán. Shayırdıń júdá ápiwayılıq penen-aq obrazlılıq dóretiliwi ayrıqsha dıqqatqa ılayıq. Ol jaqsı kelbetligin metonimiyalıq mánide ózgeshe qollanadı:

Reń bildiretuǵın aq, qara, sarı kelbetliklerin jeke-avtorlıq stil menen sinexdoxalıq usılda qollanıp, olar arqalı rasalardı, pútin bir millet, xalıqlardı aytağı:

Qırmızı tuwlardı nıq tutıp bekkem,

Million-million qollar:

aq, qara, sarı. («Tilekleslik kolonnaları»)

Epitet. Epitet – zatqa, qubılısqa tiyisli qanday da bir belgini, sapanı, qásiyetti obrazlı kórsetiw maqsetinde awıspalı mánide qollanılgan sóz. Ol – kórkem anıqlawısh, ápiwayı, jay anıqlawıshstan óziniń obrazlı, ekspressivlik mánisi menen ajıraladı. Ápiwayı anıqlawıshlarda ekspressivlik bolmaydı, al epitetlerde obrazlılıq, súwretlilik, emotsional-ekspressivlik máni jámlengen bolıp, olar belgili bir kórkemlik-stillik maqsette qollanıladı. Kópshilik ádebiyatlarda ol poetikalıq anıqlawısh dep te júritiledi. Mısalı:

Xosh iyisli mirt penen qızıl gúl hám baq.

Júzim órmelegen naǵıslı sharbaq.

Tardıń názik sazi, shayır báyiti,

Quwıs gewde xandı turmadı arbap. («Eski fontan ertegi»)

Sarayındaǵı barlıq múmkinshilikler de kewlin qanaatlandıрмаǵan xannıń ishki dúnyasın shayırdıń ózi dóretken quwıs gewde sostavlı kelbetligi epitetlik mánide kórkemlep kórsetedi. Quwıs gewde sostavlı kelbetligi – jańa poetika-stilistikalıq mánidegi jeke-avtorlıq epitet. Bunday epitetler shayır poeziyası tilinde avtorlıq oy-pikirdi kórkemlep bezewshi usıl. Mısalı:

Qırqıp taslap áneydey qos burımın,

«Qayıq forma» tufli kiyip dalıyıp.

(«Nókistegi kann gúllerine»)

Hind elshisi – ala shapan ópepek,

Álhábbiz, saq júrip bul kúnge jetken! («Búlbil uyası»)

Jılan baslı jelmayalar,

Adam kibi asılıstı. («Tumaris»)

Arqar múyiz ay astında,

Kim kórkińdi saǵınbaǵan. («Tumaris»)

Giperbola hám litota. Sóz sheberleri kórkem shıǵarmada qubılıstı, waqıyanı yamasa olardıń belgisin stillik maqsette ayırıqshalap, úlkeytip kórsetedi, usı arqalı oqıwshıda tásir qaldırıwǵa erisedi. Giperbola jasawda qollanılatuǵın birliklerdiń biri – kelbetlikler. Olar óziniń konteksttegi mánisi menen zattıń, waqıyalardıń kórinisin, belgisin jáne de kúsheytip kórsetedi:

«Bilmedim, bul netken tas janlı adam?»,

Dep ájel shegindi sorǵalap teri. («Dala ármanları»)

Hám de Maksim Tanktiń jańa qosıǵın,

Brıldıń bir yarım adamlıq boyın.

(«Bul aqsham juldızlar sonday iri edi»).

Litota – giperbolaǵa qarama-qarsı súwretlew túri, troplar qatarına kiredi. I.Yusupov hayal-qızlar obrazın dóretiwde, olardıń portretin jasawda dástúriy litotalardan dóretiwshilik penen paydalanadı. Súwretlenip otırǵan obekt – qızdıń belin, onıń názik hám jıńshkeligin hádden tıs kishireytip, «qumırısqa súwretli» dep sıpatlaydı:

Jigit kórde anıq anaday jerden:

Qumırısqa súwretli názik bel eken.

(«Sallana-dolana barar bir janan»)

Edireyip mayalıshlı jasqada

Tur kiyiktiń bir shiybaltır ılaǵı. («Arashan»)

Bul shiybuwın ayaqlarım

Nege shandıp baylanadı? («Tusawlı kiyik»)

Kelbetliklerdi giperbola hám litota sıpatında qollanǵanda shayırdıń tildiń sóz jasaw múmkinshiliklerinen dóretiwshilik penen paydalanıp, onı bayıtqanı hám shıǵarmanıń tásirtiligi ushın ózinshelik penen paydalanǵanı kórinedi.

Ironiya. Ironiyada avtordıń súwretlenip atırǵan waqıya, hádiyse, zat, olardıń belgileri ústinen kúliwi, mısqıllawı tiykarǵı orında turadı. Sırttan qaraǵanda jazıwshı (sóylewshı) durısın aytıp otırǵan sıyaqlı kórinedi, biraq usı arqalı ol sózlerdi tiykarǵı mánisinde emes, al oǵan qarama-qarsı mánide qollanıp, súwretlenip atırǵan waqıyanıń, zattıń ústinen ashshı mısqıl menen kúliwi tiykarǵı orında turadı. Shayırdıń maqsetine muwapıq geypara kelbetlikler shıǵarma tilinde ayılajaq oy-pikirdi avtorlıq maqsette júzege shıǵaratuǵın kórkemlik quralǵa aynaladı. Mısalı:

Qalanı jaw qamal etti bir waqta,

El basına tuwdı jáne dártli kún.

Láshker bası bir márt eken biraq ta,

(Jaw da bolsa aytpay bolmas mártligin). («Ayaz qala»)

Bunda márt sózi bir qaraǵanda tuwra mánide qollanılıp atırǵan sıyaqlı, biraq qosıqtıń dawamında bul mártliktiń «sırı» ashıladı:

Bir biyikke shıǵıp alıp ol adam,
Qorazlanıp buyırıq berdi daladan:
«Biz kelgenbiz erkek penen urısıwǵa,
Qatınlar tez shıqsın – dedi – qaladan.
Shashı uzın, qısqa olardıń aqlı,
Bir aqshamda ketsin olar maqulı,
Hátte, hár bir hayal kerek buyımın,
Kótergenshe áketiwge haqlı».
Qos mashina, eki batır,
Bola qaldı shatır-shatır.
Eki batır kúshti jámlep,
Ayǵırdayın ketti hánlep.

Bunda mashina shoferı menen arbakesh eki batır sıpatında, yaǵnıy olardıń bir-birine qarsı háreketleri, qılıqları, bir-birinen qalmay, mise tutpay islegen isleri batırlarǵa teńestirilip kúlkili súwretlenedi.

Antifraza. Antifraza – óziniń sıpatı jaǵınan ironiyaǵa kútá jaqın, onıń ayırıqsha bir kórinisi. Bunda bir zat, hádiysege tán bolǵan belgiler kúlkili táriyplenedi. Antifrazada sóz tuwra mánisinde emes, al astarlı, kerı mánisinde qollanıladı. Mısalı:

«Gedeylik» degenin bilmeńler jalǵan,
Qońsılar sıylıqqa «Moskvich» alǵan,
Bul «sorlıda», hátte, mototsikl joq,
Televizorı da gónerip qalǵan.
«Gezek pada» menen baǵıp júr malın,
Malǵa pidá etip bir shıbın janın,
Shınında da, ayap kettim joramnıń,
Adam shıdamastay «gedeylik» halın.

Sarkazm. Sarkazm – turmıstaǵı kútá unamsız, jaramsız táreplerdi, illetlerdi, qaharmandaǵı, onıń sırtqı kórinisindegi unamsız belgilerdi, ásirese, onıń ruwxıy dúnyasındaǵı jaramas qásiyetlerdi, azǵın háreketlerdi mısqıllap, qaralap kórsetiwdiń eń joqarǵı shegi. Bunda da sóz astarlı, tuwra mánige qarama-qarsı mánide jumsalıp, ol ironiyaǵa jaqın boladı. Sóz sheberi haqlıq, insanıylıq pozitsiyasınan usınday waqıyalardı, háreketlerdi, belgilerdi jerkenishli kórsetip ótkir áshkaralaydı:

Ol iyt dushpanlardıń jansız bolǵan.
Jasırın uyımda xızmetler qılǵan.
Biraq partiyanıń «qıraǵı» kózi,
Yapırmay, sonıńday shalgır-aw ózi!..
(«Shımbay jollarında»)

Ya, insap, adamlar ne degen dana!
Wájleskende bir-birinen ótkerer,

Jábir kórip atsa tábiyat ana,
Sóylep-sóylep sóz tarashın jetkerer. («Aral elegiyaları»)
Dárya teris aǵar, teńizler keber.

(Bunday iske bizler sonıńday sheber). («Alis áwladlarǵa»)

Qadaǵalaw ushın soarwlar:

1. Metafora degen ne?
2. Metonimiya hám sinekdoxanıń ayırmashılıǵı qanday?
3. Epitet degende neni túsinesiz?
4. Giperbola hám litotanıń ózgesheligi nede?
5. Ironiya, antifraza, sarkazm degende neni t

Ádebiyatlar

1. Galperin I.R. Tekst kak obekt lingvisticheskogo issledovaniya. M.: «Nauka», 1981.
2. Moskalskaya O.I. Grammatika teksta. – Moskva. «Vısshaya shkola», 1981.
3. Kamenskaya O.L. Tekst i kommunikatsiya. – Moskva. «Vısshaya shkola», 1990.
4. Mamajonov A. Tekst lingvistikasi. – Toshkent, 1989.
5. Qilichev E. Matnning lingvistik tahlili. – Buxoro. 2004.
6. Turniyazov N., Yo‘ldoshev B. Matn tilshunosligi. – Samarqand, 2006.
7. Yóldoshev M., Isoqov Z., Haydarov Sh. Badiiy matnning lisoniy tahlili. – Toshkent: A.Navoiy nomidagi Ózbekiston Milliy kutubxonasi nashriyoti, 2010.
8. Yóldoshev M. Badiiy matn lingvopoetikasi. – Toshkent: Fan, 2008.
9. Yóldoshev M., Yadgarov Q. Badiiy matnning lisoniy tahlili fanidan amaliy mashǵulotlarni tashkil etish. – Toshkent: Nizomiy nomidagi TDPU, 2007.
10. Qurbonova M., Yo‘ldoshev M. Matn tilshunosligi. Toshkent, «Universitet», 2014.
11. Yusupova B.I. Yusupov shıǵarmaları tilinde kelbetliktiń stillik xızmetleri. Tashkent, 2014.

5-lekciya

Kórkem tekstti morfologiyalıq tallow (4 saat)

Joba:

1. Kórkem tekstte morfologiyalıq birlilerdiń qollanılıwı
2. Morfologiyalıq parallelizm
3. Sóz shaqapları kategoriyalarınıń múmkitnshilikleri

Tayanış túsiniqler: Morfologiyalıq paral`lelizm, affiksler sinonimiyası, affiksler

omonimiyası, affiksler antonimiyası, antroponim, antonomaziya.

Kórkem teksttiń til ózgesheliklerin tallaw jasaǵanda morfologiyalıq birliklerdiń isletiliwi menen baylanıslı jaǵdaylar haqqında pikir júrgiziw talap etiledi. Morfologiyalıq birliklerdiń estetikalıq xızmeti degen «arnawlı sóz formaları arqalı, sonday-aq, belgili bir grammatikalıq máni hám xızmetke iye bolǵan sóz formasın arnawlı qollanıw arqalıberilgen ekspressivlik-emotsional`lıq túsiniledi.» Ekspressivlik unamlı hám unamsız máni qırlarına iye bolǵan sózlerde anıq kórinip turadı. Kórkem tekst til jaǵınan tekserilgende dáslep mine usınday máni qırlarına iye bolǵan birikpeli ajratıw hám qaysı sóz shaqabına tán ekenligi, kimniń sóylewinde, ne maqset penen qollanılganı, kimgе qarap, qanday jaǵdayda paydalanılǵanına itibar qaratıw tiyis boladı. Ádette, erkeletiw-súyiw, sıylaw-húrmetlew, kóterińkilik, ulıǵlaw, saltanatlılıq sıyaqlı mánilerdi bildiretuǵın sózler unamlı máni reńklerine iye bolǵan sózler esaplanadı: qızalaq, tayınshaq, aynalayın, qaraǵım, shıraǵım, appaǵım, palwanım sıyaqlı. Unamsız máni reńklerine iye bolǵan sózler qatarına jerkeniw, menmenlik, mensinbew, maqtanıw, masqaralaw, jek kóriwshilik, kemsitiw sıyaqlı sub`ektiv qatnaslardı bildiretuǵını sózler kiredi: malday, haywanday, górqaw, ash kóz, mákkar, opasız, miyrimsiz sıyaqlı. Bunday mánilerdi júzege keltiretuǵın faktorlardı anıqlaw hám bahalaw lingvistikalıq tallawdıń tiykarın quraydı. «Poetikalıq morfologiyaniń tallaw (izertlew) sheńberi oǵada keń bolıp, olardan biri ózine tán qollanılgan affiksler tallawı bolıp esaplanadı. Affikslerdiń poetikalıq tallanıwı (izertleniliwi), dáslep, túrli leksika-grammatikalıq kategoriyalar tárepinen bólniwi esapqa alınadı»⁵⁶.

Qaraqalpaq tilinde kishireytiw forması –sha/-she, shaq, - shıq qosımtaları menen payda etiledi.

Tallaw barısında tekstte qollanılgan barlıq morfologiyalıq birlikler emes, estetikalıq maqset anıq kórinip turatuǵın, jazıwshınıń kórkem niyeti súwretlengen morfologiyalıq ózgeshelikler haqqında sóz etiledi. Mısalı, eń kóp qollanılatuǵın kórkemlew qurallarınıń biri – tákirar. Morfologiyalıq birliklerdiń tákirarlanıwınan júzege keletuǵın stilistikalıq figura - morfologiyalıq paral`lelizmniń qollanıwı maqseti lingvistikalıq jaqtan tallanıwı múmkin. Morfologiyalıq paral`lelizm dep «sóylew bóleginde erkin leksikalıq mánige iye bolmaǵan sózler, grammatikalıq qurallardıń qayta qollanıwı usılı. Bul orında bir sintaksislik konstruktsiya sheńberinde parallel` qollanılatuǵın kómekshi sózler, forma jasawshı qosımtalardıń dál tákirarlanıwı názerde tutiladı».

Morfologiyalıq birliklerdiń ayrıqsha estetikalıq maqset penen qosıqta parallel` qollanıwı kóp ushırasadı.

Quwanaman, quwanaman.

Prozalıq tekstte morfologiyalıq (sintaksislik) paralelizm erteklerdiń baslanıwında kóp ushırasadı.

Tómendegi e toliqsız feyiliniń qollanılıwına itibar bereyik: Bar eken de joq, eken, ash eken de toq eken. (ertekten) Bunda eken feyili tákirarlanıp, uyqas, dawamlılıq payda etken.

Kórkem shıǵarmada qollanılǵan morfologiyalıq parallelizm yamasa hár qanday kórkem-súwretlew quralın anıqlaw yamasa bar ekenligin kórsetiwdiń ózi jeterli emes. Tiykarǵı maqset usı tárizdegi kórkemlew quralları yamasa kórkem óner jazıwshınıń aytpaqshı bolǵan pikirin qay dárejede: anıq, qolay, tásirli yamasa ustalayıq penen súwretlewine xızmet qılıp atırǵanın anıqlawǵa qaratılıwı lazım. Bolmasa bul zeriktirerli shınıǵıwǵa aynaladı. Kórkem súwretlew quralları, atınan kórinip turǵanıday, kórkemlikke xızmet qılatuǵın qurallar bolıp esaplanadı. Olar biz ushın izlep tabıw shárt bolǵan nárese yamasa maqset emes.

Atlıq sóz shaqabınıń seplik, betlik, kóplik, tartım kategoriyaları hám sub`ektiv baha formalarınıń poetikalıq imkanıyatlardıń tallawǵa tartıw da lingvopoetikanıń áhmiyetli máseleleriniń biri bolıp esaplanadı. Bir qansha ádebiyatlarda bul qosımtalardıń húrmet, kemsitiw, ironiya, anıqsızlıq, kúsheytiw, tákirarlaw, tastıyıqlaw sıyaqlı mánilerdi bildiretuǵını anıq mısallar menen kórsetilgen. Kóplik qosımtası

Iyelik qosımtası da sap iyelik, tiyislilik mánisinen basqa erkeletiw, keyiw, nalıw, tınıshlandırıw, ashınıw, ironiya, maqtanıw, sıyaqlı modal mánilerdi kórsetiwge xızmet etiwı múmkin. Tómendegi mısalda iyelik qosımtası arqalı qaharmannıń ruwxıy dúnyası ashıp beriledi. Jazıwshı jerkenishli jumıslardan maqtanıw hám qarsısındaǵı insanǵa menmenlik yamasa kemsitiw sezimi menen qatans jasawda qaharmannıń kórinisin anıq súwretley alǵan. –Aqıl jasta emes, aqıl basta, iyshan, - deydi general Skobelev . – Men otız jasımda Xiywanı diz búktirdim! Mine, otız eki jasımda Qoqandı taqırday tırqıratım. Seksenge shıǵıp sen nene qatırdıń? (T.Murat)

Sonday-aq, menshikli atlıqlar (antroponimler) belgili maqset penen qollanılıwına baylanıslı baqlawlar alıp barıwǵa boladı. Sebebi, kórkem shıǵarmada qollanılǵan ayırım ismler jazıwshınıń kórkem-estetikalıq niyetin anıqlawǵa járdem beredi. Menshikli atlıqlardıń mine usınday wazıypalarda qollanılıwı menen baylanıslı hádiyse ayırım ádebiyatlarda antonomaziya dep júritiledi⁶¹.

Qaraqalpaq ádebiyatında personajdıń xarakterin-özgesheligin ashıp beretuǵın, sonıń menen birge ayırım jaǵdaylarda kúlki payda etetuǵın ismler Sh.Seyitov, M.Nızanov, D.Aytmuratov hám t.b. shıǵarmalarında bar. Jańabay dańǵır, Bazarbay qılıy, Qudaybergen shundiıy hám t.b. Aldı Sattiev ózbek ádebiyatında S.Axmad shıǵarmalarında bar. Bunda ismge jazıwshınıń qatnası anıq seziledi. Sheber jazıwshılar qaharmanlardıń ómiri, taǵdiri hám ruwxıyatı menen onıń ismi ortasında baylanıs ornataw arqalı qaytalanbas obrazlar jaratıwǵa háreket etedi. Bul, álbette, jazıwshınıń til sheberligi bolıp esaplanadı, bunday jaǵdaylardı tallaw arqalı jazıwshınıń poetikalıq dúnyasına kirip barıwǵa boladı.

«Kelbetlik sóz shaqabı poetikalıq qural sıpatında da úlken áhmiyetke iye. Ol kórkem shıǵarma tilinde eń kóp ushırasatuǵın epitetler payda etiwde qollanıladı». Sonday-aq, kelbetlik sóz shaqabındaǵı sinonimiya, kelbetlik dárejelerin payda etiwshi formalar hám kelbetlik jasawshı qosımtalar arqalı da kórkem-esetikalıq effekt payda etiledi.

Sanlıqlar, tiykarınan alganda, gáptegi belgili bir muǵdarǵa anıqlıq kirgiziw ushin isletiledi. Lekin, abstrakt yamasa normadan artıqlıq mánileri kórsetiw ushin da qollanılatuǵının da kóriwge boladı. Tómendegi mısalda bir sanlıǵı anıqlıqtı emes, qanday da bir, qaysı bir degen mánilerdegi abstraktlıqtı bildiredi.

Kewil bir baǵ, tárbiyat etip,

Tatlı miywasın jep aralaw múmkin. (I.Yusupov)

Tómendegi mısalda da mın sanlıǵı anıq muǵdardı emes, uzaq múddet mánisindegi normadan artıqlıqtı bildiredi.

Mın aytıw. Kórkem teksttiń ekspressivligin támiynlewde almasıqlardıń da ornı bar. Almasıqlar bir sózdiń tákirarlanıwı menen júzege keliwi múmkin bolǵan jarlılıqtıń aldın aladı. Almasıqlardıń tákirarlanıwı bolsa sóylewge ózine tán sulıwlıq beriw menen birge tekstti qalıplestiriwge xızmet etedi.

Kórkem teksttiń lingvopoetikalıq tallawı barısında feyil sóz shaqabına kiretuǵın sózlerge ayırıqsha itibar qaratuw lazım. Sebebi, bul sóz shaqabına kiretuǵın sózlerdiń ekspressivlik imkaniyatları oǵada keń. Feyildiń meyil, bet, bolımlı-bolımsızlıq, máhál hám t.b. kategoriyaındaǵı ózine tán ózgesheliklerdi úyreniw tiyis.

Qadaǵalaw ushin sorawlar:

1. Kórkem tekstte morfologiyalıq parallelizmlerden qanday maqsetlerde paydalanıladı?
2. Affiksler sinonimiyası hám affiksler antonimiyası degen ne?
3. Affiksler omonimiyası dep nege aytıladı?

Ádebiyatlar

1. Galperin I.R. Tekst kak obekt lingvisticheskogo issledovaniya. M.: «Nauka», 1981.
2. Moskalskaya O.I. Grammatika teksta. – Moskva. «Vısshaya shkola», 1981.
3. Kamenskaya O.L. Tekst i kommunikatsiya. – Moskva. «Vısshaya shkola», 1990.
4. Mamajonov A. Tekst lingvistikasi. – Toshkent, 1989.
5. Qilichev E. Matnning lingvistik tahlili. – Buxoro. 2004.
6. Turniyazov N., Yo‘ldoshev B. Matn tilshunosligi. – Samarqand, 2006.
7. Yóldoshev M., Isoqov Z., Haydarov Sh. Badiiy matnning lisoniy tahlili. – Toshkent: A.Navoiy nomidagi Ózbekiston Milliy kutubxonasi nashriyoti, 2010.
8. Yóldoshev M. Badiiy matn lingvopoetikasi. – Toshkent: Fan, 2008.

9.Yóldoshev M., Yadgarov Q. Badiiy matnning lisoniy tahlili fanidan amaliy mashg'ulotlarni tashkil etish.–Toshkent: Nizomiy nomidagi TDPU, 2007.

10.Qurbonova M., Yo‘ldoshev M. Matn tilshunosligi. Toshkent, «Universitet», 2014.

11.Yusupova B.I.Yusupov shıǵarmaları tilinde kelbetliktiń stillik xızmetleri. Tashkent, 2014.

6-lekciya

Kórkem tekstti sintaksislik tallaw (4 saat)

Joba:

- 1.Sintaksislik parallelizm
2. Emotsional` gápler
3. Ritorikalıq soraw gáplar
- 4.Inversiya
5. Ellipsis
- 6.Gradaciya
- 7.Antiteza
- 8.Ajıratıw hám teńew

Tayanısh túsinikler: sintaksislik parallelizm, emotsional` gáp, ritorikalıq soraw gáp, inversiya, ellipsis, aposiopeza, gradatsiya, antiteza, ajıratıw, teńew.

Kórkem teksttiń tásirsheńligin támiyinlewde sintaksislik usıldan keń paydalanıladı. Ekspressivliktiń payda bolıw formaların tereń tallaw jasaǵan tilshi A.Abdullaev «sintaksislik gradatsiya, sintaksislik sinonimiya, baǵlawshılardıń arnawlı qollanıwı, antiteza, monolog, sukut, inversiya, tákirar gápler, ritorikalıq soraw» sıyaqlı stilistikalıq figuralar «pikirdiń oǵada tásirli bildiriliwi»ne xızmet qılatuǵının kórsetedi. «Kórkem teksttiń lingvistikalıq lallawı» kitabınıń avtorları sintaksislik figuralardıń tómendegi tiykarǵı kórinisleri bar ekenin kórsetedi: anafora, epifora, antiteza, gradatsiya, ellipsis, alliteratsiya, ritorikalıq soraw⁶⁵

Sintaksislik parallelizm. Kórkem tekste sintaksislik jaqtan bir qıylı qalıplesken gápler kóp qollanıladı. Til biliminde bunday konstruktsiyalar parallelizm ataması menen belgili. Parallelizm (gr. Qatarma-qatar barıwshı) qatar turǵan gápler sintagmalardıń bir qıylı sintaksislik qurılısqa iye bolıwı.

Ózin Berdaq sezer,

Ózin xan sezer. «Parallel birliklerdiń tiykarǵı wazıypası pikirge túsinik beriw, hám, eń áhmiyetlisi, oǵan tıńloawshını tolıq isendire alıwdan ibarat. Olar stilistikalıq figuralardıń bayıw derekleriniń biri bolıp, poetikalıq sóylewde qollanılatuǵın, eń ónimli hám tásirsheń sintaksislik birlik bolıp esaplanadı».

Bir qıylı formadaǵı gápler kórkem sóylewdiń tásirsheńligin bayıtıw menen birge mánini kúsheytiwge hám pikirdiń tolıq, hár tárepleme jetkerilip beriliwine,

súwretlew ob`ekti menen baylanıslı maǵlıwmatlar fondınıń keńeyip barıwına xızmet etedi. Bunday gáplerde bir háreket penen maǵlıwmatlar fondı parallel gáplerde keńeyip baradı:

Emotsional` gápler. Sóylewshiniń júdá quwanışlı yamasa júdá qapalangan halatın yamasa qaharmannıń sezimin, tolqınlanıwın, waqıya-hádiyselerge emotsional` qatnasın sáwlelendiriwshi gápler emotsional` gápler dap ataladı. Emotsional` gápler quramında arnawlı unamlı yamasa unamsız boyawlı sózler (jamal, júz/ sıqıl, ápsher) bar boladı. Usı sózler arqalı qaharman ruwxıyatındaǵı keshetuǵın súyinish, qorqıw, ǵázep sıyaqlı psixologiyalıq protsesslerdi hám jazıwshınıń súwrelew ob`ektine bolǵan sub`ektiv qatnasın biliwge boladı. Emotsional` gápler quramında unamlı yamasa unamsız boyawlı sozler yamasa frazeologizmler, sezimdi bildiretuǵın tańlaqlar (ah, wah, áy, haw, átteń, pay-pay-pay sıyaqlı), múnasibet bildiretuǵın undalmalar qatnasadı hám olar sóylewdiń ekspressivligin támiyinlewge xızmet etedi.

Ritorikalıq soraw gáplar de kórkem teksttiń emotsional`-ekspressivligin támiyinleytuǵın stilistikalıq figuralardıń biri bolıp esaplanadı. Tastyıqlaw hám biykarlaw mazmunına yie bolǵan, tuńlawshıdan juwap talap qılmaytuǵın gápler ritorikalıq soraw gápler delinedi. Bunday gáplar qaharmannıń hayran qalıw, tásirleniw, quwanıw, ájepleniw, gumanlanıw, ǵázepleniw sıyaqlı sezimlerin sáwlelendiriwde qolaylı bolıp keledi. Ishki hám sırtqı sóylewde, monolog hám dialoglarda keń qollanıladı.

Dúnya, aytshı mende ne qaslıǵın bar?

Juwhalanıp qayda baslaǵan ediń?

Inversiya dep gáp aǵzalarınıń orın almasıwı, yamasa gáp aǵzalarınıń jaylasıw tártibiniń belgili bir maqset penen ózgeriw qubılısına aytiladı. Inversiya awızeki sóylew tiline tán ózgeshelik. Kórkem tekste qaharmanlar sóylewin janlı sóylewge jaqınlastırıwda, olardıń tilin individual`lastırıwda usı usıldan paydalanıladı. Qosıqta kórkemlik, obrazlılıq támiyinlewde áhmiyetli qural sıpında belgili.

Yarı-doslar, súriń dáwran,

Yúrákdá qalmasun árman,

Aqırında qız wá jáwan,

Qılur bir kún árman endi.

(Ájiniyaz)

Ellipsis (grekshe túsiw, túsiriliw) dep sóylew arqalı qaorım-qatnas barısında gáp aǵzalaorınıń belgili bir maqset penen túsirilip qaldırılıw qubılısına aytiladı. Bunday túsiriliw tildegi lingvistikalıq únemlew – tillik únemlew tiykarında ámelge asırıldı.

Bul janlı sóylew ushın tábiyiy jaǵday bolıp, kórkem tekste de tap usı – janlı sóylew tiline tán tábiyiylikti támiyinlew maqsetinde qollanıladı. Kórkem teksttegi ellipsis tekserilgende, qaysı gáp aǵzası ellipsiske ushıraǵanlıǵı hám bunnan qanday maqsetke erisiw názerde tutılǵanlıǵı túsindiriledi.

Ellipsisti maqallarda júdá kóp ushıratamız. Sózlerdiń túsiriliwi nátiyjesinde naqıl-maqaldıń tábiyatın tán bolǵan ıqshamlıq, tásirlik júzege keledi. Bólingendi bóri jer. Jamannan qash, jaqsıǵa jantas. Awırırw astan, daw qarındastan.

Aposiopeza dep «sóz yamasa sózler toparınıń gáptiń sońında qaldırılıwına ayıladı. Geypara ádebiyatlarda ellipsistiń bir kórinisi sıpatında kórsetiledi. Bul usıdan kórkem tekstte tómendegi maqsetlerde paydalanıladı: 1. Qaharman sóylewiniń belgili bir sebep penen úziliske túsiriliwi yamasa tamamlanbay qalıwın bildiredi. – Bul jaǵı... 2. Tıńlawshınıń itibarın tartıw maqsetinde sóylewshiniń arnayı úndemey qalıwın bildiriedi:

Ádete, qaharmanıń úndemey qalıwı kóp noqat penen belgilenedi. Sonıń menen birge, kóp noqat penen tamamlanǵan barlıq gápler sukutqa mısıl bola bermeydi. Ayırım jaǵdaylarda avtordıń ózi qaharmanıń úndemey qalıwı hám onıń sebebin bayanlaydı. Bunday jaǵdayda ekspressiv effekt onsha sezilmeydi.

Gradatsiya (Lat – basqıshpa-basqısh kóteriliw). Sóylew bólekleriniń biri ekinshisiniń mánisin kúsheytip barıwınan ib`arat stilis`kalıq protsess⁶⁸. Kórkem shıǵarmada halatlardı, sezim hám keshirmelerdi, tolqınlanıwdı anıq sáwlelendiriwde gradatsiya usılınan paydalanıladı. Gradatsiya mánileri boyınsha kóteriliwshi gradatsiya hám páseyiwshi gradatsiya, súwretlew usılına baylanıslı logikalıq, emotsional` muǵdarlıq gradatsiya, súwretlew materialına baylanıslı leksikalıq gradatsiya hám sintaksislik gradatsiya bolıp bólinedi. Gradatsiyada jeke sıpatlar basqıshpa-basqısh kúsheytilip súwretlenedi. Keyin dárwaza menen baylanıslı sıpatlar arqalı páyeytilip berilgen.

Antiteza (antithesis qarama-qarsı qoyıw) dep logikalıq jaqtan salıstırılıwshı pikir, túsirik, sezgi hám tımsallardı qarama-qarsı qoyıw hádiysesine ayıladı. Waqıya-hádiyelerdegi qaram-qarsılıqtı ashıw ushın, tiykarınan, kórkem sóylewde qarsı mánili qosımtalar, qarsılas dánekerler, sózlerden hám frazeologizmlerden paydalanıladı.

Kórkem teksti lingvistikalıq jaqtan tallaw jasawda antiteza jazıwshınıń alǵa qoyǵan maqsetiniń ne ekenligin anıqlaw talap etiledi. Jazıwshınıń sheberligi qarama-qarsı qoyılıp atırǵan súwretlew materialında jáne de anıq kórinedi.: Bul mısılada bir-biren baylanısı bolmaǵan at hám nan qarama-qarsı qoyılıp atır. Nege? Jazıwshı ne ushın bul eki túsiriktı qarama-qarsı qoyıp atır? Negizinde, nan - ómirdiń, tirishiliktiń ajıralmas bólegi. Bir tısem nan tawıp jew ushın adam miynet qıladı, ter tógedi. Biraq, ómirde usı bir tısem nan tabaman dep óz atına, namısına daq túsirip atırǵanlar da ushırasıp turadı. Nan zárúr, lekin at ta áhmiyetli ekeni túsindirilgen. Haqıyqatında da, nandı joytqan onı qaytıp tawıwı múmkin, al atına, namısına túsken daq qaytıp alınbaydı.

Logikalıq jaqtan birin ekinshisi biykarlaytuǵın, bir-birine mazmunı jaǵınan qarama-qarsı bolǵan eki túsiriktı sáwlelendiretuǵın sózler oksimoron dep ataladı. Ol grekshe ótkir, biraq biymáni degen mánini bildirgen. Olar ayırım ádebiyatlarda okkazonal` birikpeler, ádettegi emes birikpeler yamasa ğayritábiyiy birikpeler dep te ataladı. Bunday birikpeler individual`lıǵı, jańalıǵı, kónlikpe payda etpegenligi

menen súwretlew sheberligin kórsetedi: qanlı toy. Olar antitezaniń bir kórinisi sıpatında túsiniledi. Qalegen eki sózdi biriktirip oksimoron jasawǵa bolmaydı, olar jazıwshınıń kórkem oylawınıń ónimi bolıp esaplanadı. Sonıń ushın olardı logikasılıq penen shatastırıwǵa bolmaydı. Olarǵa estetikalıq qubılıs sıpatında qatnas jasaw zárúr, óz-ara baylanıspaytuǵın sózlerdi baylanıstıratuǵın kúsh nede? Olardıń birigip, kórkem effekt beriw ushın qayday súwretlew imkanıyatı bar? Jazıwshınıń bunday birikpelerdi jaratıwına ne májbúr qıldı? degen sorawlar menen usı qubılıstıń kórkem teksttegi tábiyatın túsindiriwge boladı.

Ajratıw dep eki nárese, buyım, waqıya, hádiyse yamasa halatlardaǵı differentzial` belgilerdi anıqlawǵa aytıladı. Ajratıw da salıstırıw hám teńewge tiykarlanadı. Súwretlew usılına bola antitezaǵa jaqın, biraq, «antitezaǵa logikalıq jaqtan qarama-qarsı bolǵan eki jaǵıs esaplanadı. Bunda biri ekinshisin biykarlaydı».

Kórkem shıǵarmadaǵı bunday jaǵdaylardı tallaw arqalı jazıwshınıń quramalı konstruktsiyalı ajratıw sillogizmin, salıstırıw, uqsatıw logikasın túsiniwge boladı.

Teńew Teńew kórkem ádebiyattıń barlıq janlarında erte waqıtlardan beri ónimli qollanılıp kiyatırǵan kórkemlew qurallarınıń biri bolıp, ol poeziyalıq shıǵarmanıń tilinde de jiyi paydalanıladı. Súwretlep atırǵan qanday da bir zattı, waqıya, háreketti ayırshalap kórsetiw arqalı oqıwshınıń kóz aldına ayqın elesletiw, onı tásirli etip kórsetiw ushın oǵan uqsas bolǵan ekinshi bir zat penen salıstıra otırıp, shayıy yamasa jazıshı teńewlderdi dóretedi.

Qaarqalpaq tilindegi teńewlerdi izertlep P.Najimov olardıń qurılısı jaǵınan tómenдеgi belgilerden turatuǵınlıǵın kórsetedi:

1. Teńewshi predmet - Teńew xızmeti. 2. Teńewshi predmet-Teńew obrazı. 3. Usı salıstırılıp otırǵan eki predmetke de ortaқ bolǵan, yaǵnıy teńew ushın ortaқ bolıp otırǵan qásiyet-teńew tiykarı. 4. Grammatikalıq kórsetkish -Teńew kórsetkishi.

Demek, teńewler tildegi basqa súwretlew qurallarınan ózine tán ózgeshe qurılısı menen ajıralıp turadı.

Qadaǵalaw ushın sorawlar:

1. Sintaksislik parallelizm dep nege aytıladı?
2. Emotsional` gáp dep nege aytıladı?
3. Ritorikalıq soraw gápler degen ne?
4. Inversiya dep nege aytıladı?
5. Ellipsis degen ne?
6. Aposiopeza dep nege aytıladı?
7. Gradatsiya dep nege aytıladı?
8. Antiteza degen ne?
9. Ajratıw dep nege aytıladı?
10. Teńew dep nege aytıladı?

Ádebiyatlar

- 1.Galperin I.R.Tekst kak obekt lingvisticheskogo issledovaniya. M.: «Nauka», 1981.
- 2.Moskalskaya O.I. Grammatika teksta. – Moskva. «Vısshaya shkola», 1981.
- 3.Kamenskaya O.L. Tekst i kommunikatsiya. – Moskva. «Vısshaya shkola», 1990.
- 4.Mamajonov A. Tekst lingvistikasi. – Toshkent, 1989.
- 5.Qilichev E.Matnning lingvistik tahlili. – Buxoro.2004.
- 6.Turniyazov N., Yo‘ldoshev B.Matn tilshunosligi. – Samarqand, 2006.
7. Yóldoshev M., Isoqov Z., Haydarov Sh. Badiiy matnning lisoniy tahlili.– Toshkent:A.Navoiy nomidagi Ózbekiston Milliy kutubxonasi nashriyoti, 2010.
- 8.Yóldoshev M. Badiiy matn lingvopoetikasi. – Toshkent: Fan, 2008.
- 9..Qurbonova M., Yo‘ldoshev M. Matn tilshunosligi. Toshkent, «Universitet», 2014.
- 10.Bekbergenov A.Qaraqalpaq tiliniń stilistikasi. Nókis, 1990.
- 11.Yusupova B.I.Yusupov shıǵarmaları tilinde kelbetliktiń stillik xızmetleri. Tashkent, 2014.